

Fransız Arşiv Belgelerinde Hoybun Cemiyetinin Faaliyetleri

Müzehher YAMAÇ

Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü, Tekirdağ

E-Mail: myamac@nku.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-8587-330X

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 05.04.2024 Kabul Tarihi / Accepted: 01.12.2024

ÖZ

YAMAÇ, Müzehher, **Fransız Arşiv Belgelerinde Hoybun Cemiyeti Faaliyetleri**, CTAD, Yıl 20, Sayı 41 (Güz 2024), s. 515-550.

Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan gizli anlaşmalarla şekillenen siyasi yapılar Osmanlı coğrafyasını uzun yıllar etkisi altına alacak milliyetçilik, mezhep ve kimlik çatışmaları gibi birçok sorun ve kaosa yol açmıştır. Osmanlı Devleti'ni oluşturan unsurlar içinde yer alan Kürtler ve Ermeniler de bu plan içinde kullanılmışlardır. Savaş sonrasında bölgede pay sahibi olmak isteyen Fransa'nın Osmanlı Devleti'nin dağılması sırasında Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurmak ve güvenliğini sağlamak için, özerk bir Kürdistan vaadiyle Kürtleri de Türk karşıtı harekete dahil etme çabasını arttırdığı görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nda kendilerine vaat edilen Büyük Ermenistan hayallerini gerçekleştiremeyen Ermeniler, savaşın ardından Fransızların öncülüğünde kurulan Kürt-Emeni ittifakı Hoybun Cemiyeti ile bu hayallerini gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Fransa ile Ermeniler arasındaki ilişkiler, Kürtlere yönelik Fransız politikasını büyük ölçüde etkiledi. Hoybunun kurulması ile Kürtler ve Ermeniler arasında oluşacak yakın bir ilişki başlamış

oldu. Böylece Birinci Dünya Savaşı sırasında karşı karşıya gelmiş ve sonrasında kendilerine aynı topraklar vad edilmiş olan bu iki grup bir araya getirilmişti. Bu çalışma Fransız arşiv belgeleri ve ilgili literatür aracılığıyla, Kürt-Ermeni ittifakı ile kurulan Hoybun Cemiyetinin bu dönemdeki Türkiye karşıtı faaliyetleri ve Fransa'nın rolünü ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kürt-Ermeni İttifakı, Hoybun Cemiyeti, Ağrı İşyanı, Fransa.

ABSTRACT

YAMAÇ, Müzehher, **Activities of Xoybûn Organization in French Archival Documents**, CTAD, Year 20, Issue 41 (Fall 2024), pp.515-550.

Political structures shaped by secret agreements made during the World War I caused many problems and chaos such as nationalism, sectarian and identity conflicts that would affect the Ottoman geography for many years. Kurds and Armenians, who were among the subjects that made up the Ottoman Empire, were also used in this plan. It appeared that France, which sought ways to influence the region after the war, increased its efforts to include the Kurds in an anti-Turkish movement with the promise of an autonomous Kurdistan, in order to establish an Armenian state in Eastern Anatolia and ensure its security during the disintegration of the Ottoman Empire. Armenians, who could not realize their dreams of a Greater Armenia committed to them during the World War I, made effort to realize these dreams through the Xoybûn Organization, a Kurdish-Armenian alliance established under the auspices of France following the war. Relations between France and Armenians greatly influenced French policy towards the Kurds. With the establishment of Xoybûn, a close relationship between Kurds and Armenians emerged. Thus, these two groups, who had faced each other during the World War I and were promised the same lands afterwards, were brought together. This study aims to reveal the anti-Turkish activities of the Xoybûn Organization, which was established with the Kurdish-Armenian alliance and the role of France in this period, through French archival documents and relevant secondary sources.

Keywords: Kurdish-Armenian Alliance, Xoybûn Organization, revolt in Ağrı province, France.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin prekapitalist yapılarının 19. yüzyılda Avrupa kapitalizmi ile temas etmesi Kürtler ve Ermeniler arasındaki ilişkileri de değiştirdi. O zamana kadar, iyi örgütlenmiş ve Anadolu'da görece önemli bir güç biriktirmiş

olan Kürt aşiret beyleri, Ermeni köylerini haraca bağlamışlardı. Osmanlı yönetiminin vergi toplama ve iskân politikası Kürtlerin Ermenilere karşı davranışlarını kökten değiştirdi. Osmanlı Devleti'nin göçebe aşiretlerin sebep olduğu köylere saldırı ve yağmalama gibi olaylarının önüne geçmek, bölge düzenini sağlamak için uyguladığı iskân siyaseti Ermeni ve Kürtler arasında toprak kavgalarına yol açmış, Ermeniler ile Kürtler arasında toprağa sahip olma mücadelesi başlamıştı.¹ Bu durum karşısında Ermeni büyük burjuvazisi ulusal burjuvazinin rolünü üstlenmedi. Böylece kilise hiyerarşisi içinde ortaya çıkan ilk aktif hareketler büyük burjuvaziden yardım alamayınca zamanla özlerini değiştirerek radikalleştiler.² Bolşevik Devrimi'yle Kafkasya'da yeni dengelerin ortaya çıkması, Ermeni cemiyetlerini endişeye sevk etmiştir. Rusya'nın desteğinden yoksun kalan Ermeniler kendilerine en iyi destek olacak ülkenin Fransa olduğuna karar verdikten sonra, bu yönde girişimlerde bulunmaya başlamışlar ve Fransa da bu duruma kayıtsız kalmamıştır. Fransızlar, Ermenilere yeni destek kazandırmak için Kürtlere birtakım vaatlerde bulunarak Ermeni-Kürt iş birliğinin yolunu açmışlardı.³ Bu çabalar sonunda Kürt aydınları tarafından 1908 senesinde İstanbul'da "Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti" kurulmuştu. Cemiyetin kurucuları arasında en büyük Kürt isyanlarından birinin lideri olan Emin Ali Bedirhan bulunuyordu.⁴ Diğer kurucu bağımsız Kürt devleti için isyan etmiş olan Nakşibendi Şeyhi Seyyid Ubeydullah'ın oğlu Seyit Abdülkadir'dir. Cemiyet Kürt ve Ermeniler arasında barış ve kardeşliği ön plana çıkarırken, ayrılıkçılık değil kültürel alanda gelişimi öngörüyordu. Ancak 1918'de kurulan Kürdistan Teali Cemiyetinin amacı Türkiye'nin doğusunda bağımsız bir Kürt devleti kurmaktır.⁵ Millî Mücadele Dönemi'nde, Millî Mücadele liderleri, bir Ermeni devleti kurulması endişesi ve İngiliz propagandası karşısında, Kürtleri Türklerle birleşmeye çağırırken İslam'a vurgu yapmış ve bu da büyük ölçüde işe yaramıştı.⁶ Bu dönemin Kürt entelektüelleri, Kürt kimliğini gerek Osmanlı gerekse Osmanlı'nın son dönemlerinde vurgulanan Türk kimliği ile bir karşıtlık ilişkisi içinde görmemişlerdi. Örneğin

---

¹ Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2009, s. 61.

² Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye* K. 2, Çev. Babür Kuzucu, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977, s. 383.

³ Hasan Dilan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914-1918*, XVI. Dizi, C.V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 15-25.

⁴ Hakan Özoglu, *Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 173.

⁵ Rıza Zelyurt, *Yeni Arşiv Belgeleriyle Dersim İsyanları Seyit Rıza Gerçeği*, Kripto Basımevi, Ankara, 2019, s. 132.

⁶ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 15-25.

Kürdistan Teali Cemiyetinin yayın organı olan *Jin* dergisi ne Osmanlı Devleti'ne ne Türk milliyetçiliğinin son yıllarda yükselişine rağmen Türk düşmanlığı yapmamıştı.⁷ Kürt halkını Millî Mücadele'ye çekmek için Ermeni karşıtı ve İslam kardeşliği söyleminin başarılı bir şekilde kullanılması, bu yıllarda faaliyet gösteren Kürt Teali Cemiyeti gibi bağımsızlık gruplarının marjinalleşmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Cemiyetin kurucusu Seyit Abdülkadir gibi birçok Kürt milliyetçisi, bir Ermeni devleti kurulması olasılığına karşı alarma geçmişti.⁸ Kürt milliyetçilerinin Ermenilerle birlikte yaşama konusundaki “mutlak” muhalefeti, savaş sırasında Ermenistan'ın Kürtlerle ilişki kurma çabalarını engelledi. Savaştan sonra Ermeniler, galip ülkelerin desteğiyle daha büyük bir Ermenistan'a ulaşacaklarına inandıkları için Kürt birliğine fazla önem vermediler ve onlarla ilişki geliştirmeye çalışmadılar. Kürtler de Ermenilerle iş birliği geliştirmeye çalışmadı. Tam tersine Kürtlerin çoğu, 1918 başlarından itibaren Kafkasya'da Ermenilere karşı ilerleyen Osmanlı ordusunu “desteklemekten” memnundu ve “Osmanlıların” varlığını tercih etmeye devam ediyordu.⁹ Kürtlerin pek çoğu “Halifeyi yabancı devletlerin egemenliğinden kurtaracak, İslamiyet'in korunmasını sağlamaştıracak inancıyla Mustafa Kemal Paşa'ya içten bağlılık” göstererek Millî Mücadele'ye katılmış ve Kürt hareketine ilgi göstermemiştir.¹⁰ Ancak 1919'un başından itibaren Kürtler, Wilson ilkelerini kullanarak ve İngilizlerin kışkırtmasıyla özerk veya bağımsız bir Kürdistan talep etmeye başladılar. Diğer yandan Fransa ve Rusya da Kürtlerin destekçisi olarak ayaklanmalara zemin hazırlıyordu.¹¹

Kürtler ve Ermenilerin Fransa ile Yakınlaşması

Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransa; Osmanlı Devleti'nde azınlıklar ve siyasi kargaşa çıkarmak üzerine politikalar geliştirerek, Kürt ve Ermeni birliklerinden yararlanmanın yollarını aramıştır. Fransa'ya göre; ön saflarda çarpışan Ermenilere Kürtlerin desteği sağlanırsa Osmanlı Devleti zor durumda kalabilecektir. Fransa Savaş Bakanlığında Kürdistan konusu enine boyuna tartışılacaktır. İtilaf devletleri tarafından Kürdistan'ın bağımsızlığı (otonomisi) ilan edilirse Osmanlı Devleti siyasi dağılma sürecine girebilecektir. Fransa Savaş

⁷ Kadri Cemilpaşa (Zinar Silopi), *Doğa Kurdistan: Kürt Milletinin 60 Yıllık Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, Özge Yayınları, Ankara, 1991, s. 85.

⁸ Hamit Bozarslan, *Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği: Zımnî Sözleşmeden Ayaklanmaya (1919-1925)*, *Türkiye'de Etnik Çatışma*, Ed. Eric Jan Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 98.

⁹ Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, Çev. Bedros Zartaryan, Memo Yetkin, Med Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 172.

¹⁰ Cemilpaşa, *age.*, s. 85.

¹¹ Suat Akgül, *Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 87.

Bakanlığında sonuç olarak şu yargıya varılacaktır: İtilaf Devletleri derhal bu sorun üzerinde bir anlaşmaya varmalı, Van'da kurulacak bir komisyon Kürt aşiretleriyle ilişkiye girmeli ve anlaşma sağlanmalıdır. 8 Aralık 1917 tarihli Dışişleri Bakanı'ndan, Savaş Bakanı'na yollanan yazıda olası otonom bir Kürdistan'ın kurulmasından ve Kürt aşiretlerine askerî yardımda bulunulmasından bahsederken, aynı tarihte Dışişleri Bakanı'ndan Londra Büyükelçisi'ne yollanan yazıda Kürdistan'da olası bir ayaklanmanın hazırlığından ve konunun İngiliz hükûmetine bildirilmesinden söz edilecektir. General Niessel'in 'Kürt Sorunu' başlıklı iki raporundaki ifadesine göre: "*Türkiye'ye karşı tüm askerî eylemler karışık Osmanlı Devleti'nin siyasi kargaşa eylemi üzerine dayanmalıdır.*"¹² Fransa'nın amacı, Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti toprakları üzerinde "Büyük Suriye" devleti kurarak Ortadoğu'da güç dengesini kendi lehine çevirmek, Doğu Akdeniz'i kontrol etmektir.¹³

Savaş sırasında yapılan gizli anlaşmalar sonucu ortaya çıkan siyasi yapılar, yıllarca bölgeyi etkileyen milliyetçilik, mezhep çatışmaları, kimlik sorunları gibi pek çok sorun ve kaos yaratmıştı. Osmanlı Devleti'ni oluşturan unsurlar içinde yer alan Kürtler ve Ermeniler, bu plân içinde kullanılmışlardır.¹⁴ Fransa'nın amacı, Ermenileri savaş sırasında kendi çıkarları doğrultusunda bir araç olarak kullanmaktı. Ermeniler de savaşa girmeden önce, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi durumunda alacakları pozisyonları belirlemek için kendi aralarında toplantılar düzenlemeye başlamışlardı. Haziran 1914'te Erzurum'da toplanan VIII. Taşnaksutyun Kongresinde Osmanlı hükûmetine karşı savaşılmaya karar verilmişti.¹⁵ Savaş başladığında da Ermeniler Müttefiklerin yanında yer almışlardır. Taşnak ve Hınçak Komitesi tarafından gönderilen direktifte, "*Komitenin savaşa tüm gücüyle katılacağı ve Müttefik ülkelerin ve özellikle Rusya'nın müttefiki olarak, Müttefiklerin Ermenistan ve Güney Anadolu'da zafer kazanması için mümkün olan her şekilde yardımcı olacağı*" belirtiliyordu. Eylül ayında Tiflis'te toplanan Kafkasya Bölgesi Kongresi'nde ise Ermenilerin silahlanması, Rusya ordusuna katılması ve gönüllü birliklerdeki Ermeni asker sayısının artırılması kararı alınmıştır.¹⁶ Van'ın Osmanlı meclisindeki temsilcisi Vahan Papazyan da bir bildiri yayımlayarak, "*gönüllü Ermeni alaylarının Kafkasya'da hazır*

---

¹² Dilan, *age.*, s. XI.

¹³ Hasan Dilan, "Türk- Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar", *15-17 Mart Uluslararası Sempozyum Bildirileri, İstanbul Üniversitesi Yayınları*, İstanbul, 2006, s. 271.

¹⁴ David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı 1914-1922*, Çev. Mehmet Harmancı, Sabah Yayınları, İstanbul, 1993, s. 15

¹⁵ Esat Uras, *Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976, s. 581.

¹⁶ Kemal Çiçek, "VIII. Taşnak Kongresi'nin Perde Arkası ya da Taşnakların I. Dünya Savaşı Öncesi Müttefik Arayışı", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 58, 2021, s. 223.

bulundurulmasını, böylece Rus ordusunun öncüsü olarak Ermeni bölgelerinin en önemlilerini ele geçirmelerini" talep etti. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasını fırsat bilen Ermeniler güneyde Fransızlar ve İngilizlerle birlikte Osmanlı ordusuna saldırmışlardır.¹⁷ Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere'nin Kürt politikası çerçevesinde, Kürt-Ermeni iş birliğinin sağlanması yönünde Kürt aşiretleri ikna edilmeye çalışılıyordu.¹⁸ İngilizler Doğu Anadolu'da kurulacağı varsayılan Ermeni devletinin Kürtlerle barış olmadan sağlanamayacağını farkına varmıştı. Diğer taraftan Fransa'nın denetimine verilen Musul'u artık kendi himayesinde görmek istiyordu.¹⁹

Kürtler için İtilaf Devletleri'nin Ermeni yanlısı politika takip etmesi önemli bir engel teşkil etmekteydi.²⁰ Savaşın sona ermesi ve Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen sonra Ermeniler Avrupa'da diplomatik faaliyetlerde bulunmaya başladılar. Barış görüşmelerinin sürdüğü Paris'te (25 Haziran 1919-12 Şubat 1920) Aharonian başkanlığındaki "Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu" ile Bogos Nubar Paşa başkanlığındaki "Ermeni Ulusal Delegasyonu" imzalanacak barış antlaşmasında taleplerinin karşılanması için görüşmeler yapıyordu.²¹ Bu sırada Kürt delegasyonu da Kürtlerin taleplerini gerçekleştirmek için Paris'te bulunuyordu. Komitenin başkanlığını eski Stokholm Elçisi, Kürt örgütlerinin kurulmasında önemli rol oynamış olan Şerif Paşa yapmaktaydı. 1919'da İngiliz yetkililere yazdığı bir mektupta, "*Türklerin Kürtler ile Ermeniler arasındaki düşmanlığı artırmayı başarması nedeniyle Kürdistan'daki siyasi durumun kötüleştiğini*", öncelikle bu iki halkın "*karşılıklı olarak birbirlerinin meşru ve ulusal haklarını tanımalarına dayanan bir uzlaşma zemini*" yaratmaları gerektiğini ifade etmiş ve bu amaçla Londra'da Kürt ve Ermeni temsilcilerden oluşan bir komite oluşturulmasını önermişti.²² Bu çabaların neticesinde Paris'te bulunan Şerif Paşa ile Paris Barış Konferansı'nda Ermeni delegesi olan Bogos Nubar Paşa arasında görüşmeler yapılmış ve Ermenilerin Kürt aleyhtarı propagandalarına son verilmesi, ayrıca Ermenilerin Kürt davasını yayıncı aracılığıyla desteklemesi kararı alınmıştır.²³ 20 Kasım 1919'da Şerif Paşa ve Ermeni heyetleri bir

¹⁷ Azmi Süslü, *Kürtler ve Sosyal Gelişmeleri (Mesut Fani Bilgiliye Göre)*, Tanmak Yayınları, Ankara, 1993, s. 10.

¹⁸ Suat Zeyrek, "Millî Mücadele Sürecinde Türk-İngiliz Rekabeti: Kürt Sorunu," *Türkiyat Mecmuası*, C. 23, S. I, 2013, s. 113.

¹⁹ David Mc Dowall, *Modern Kürt Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul, 2004, s. 170.

²⁰ Abdülhâluk M. Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Altınordu Yayınları, Ankara, 2020, s. 302.

²¹ Sasuni, *age.*, s. 175.

²² Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi: Kökenleri ve Gelişimi*, Çev. İsmail Ferhat Çekem, Alper Duman., İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 247.

²³ Hıdır Göktaş, *Kürtler İsyân-Tenkil*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 92.

anlaşmaya vararak Barış Konferansı'na sunulmak üzere bir deklarasyon imzalamışlardır. Bogos Nubar Paşa, Aharonian ve Şerif Paşa tarafından imzalanan bu bildiri, “*aynı Arî ırkıdan*” olan Kürtler ve Ermeniler, amaçlarının bağımsızlık olduğunu iddia ediyor ve bağımsız Kürt ve Ermeni devletlerinin kurulması için büyük devletlerin yardımını talep ediyorlardı. Ermeni ve Kürt milliyetçileri arasında anlaşmazlık konusu olan “*sınırların belirlenmesi*” meselesi büyük devletlere bırakılmış, anlaşma Ermeni ve Kürt tarafında tartışma konusu olup itirazlara neden olmuştur.²⁴ Konferans'ın 23 Aralık 1919 toplantısında şu görüşler ortaya atılmıştır:²⁵

“Kürt komitesinin yetkilileri, Ermenilere söz verilen Doğu illerindeki topraklarda hakları olduğunu ve Kürt emellerinin ihmal edileceğinden duydukları kaygıyı belirtiyorlardı. Onların istekleri; Kürtlere sınırları coğrafi olarak saptanmış bir ülke verilmelidir, müttefiklerin; Arap, Ermeni, Asuri, Keldani... gibi küçük azınlıklara yaptıkları muameleden Kürtler de yararlanmalıdır. Kürtlere, İngiliz mandası altında özerklik verilmelidir. Aslında Kürdistan sorunu, Ermeni meselesi halledilmeden çözüm yoluna giremezdi.”

Çoğunlukla Doğu Anadolu'da yaşayan Türk halkının onayı alınmadan yapılan bu çalışmalar Kürtlerden çok tepki gördü. Bunda Mustafa Kemal'in Kürtlerle, özellikle Ekrem Cemil Paşa ve ailesiyle kurduğu iyi ilişkilerin büyük önemi vardı.²⁶

1920'de imzalanan Sevr Antlaşması'nda Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinin bir kısmını içine alacak bir Ermenistan kurulması ve bu devletin sınırlarının belirlenmesinin ABD Başkanı Wilson'un hakemliğine bırakılması kararı, Kürtlerin kademeli olarak bağımsızlaşmasının önünü açmıştı.²⁷ Ancak Mustafa Kemal önderliğinde oluşturulan Ankara hükûmeti Sevr'i geçersiz ilan etmiş ve millî mücadele devam etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra başlayan radikal sosyo-politik değişimle birlikte, Kürt hareketinin farklı Kürt gruplarına hitap edebileceği yeni bir dönem başladı. Cumhuriyet'in özellikle laiklik ve milliyetçilik ilkeleri doğrultusunda başlattığı değişiklikler Kürt gruplar arasında ciddi tedirginliğe neden oldu. Bazı aşiret liderleri ve tarikat şeyhleri, bu yeni düzenlemelerden duydukları

²⁴ Kemal Kirişçi, Gareth M. Winrow, *Kürt Sorunu; Kökeni ve Gelişimi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s. 86.

²⁵ Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Turhan Kitapevi, Ankara, 1986, s. 80-81.

²⁶ Naci Kutlay, *Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Kürdoloji Notları*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2021, s. 148.

²⁷ Sasuni, *age.*, s. 178.

memnuniyetsizliği ifade etme için, cumhuriyetten yana olmayan Kürt hareketine yönelmeye başladılar. Lozan Konferansı'nda İngiltere'nin "Kürtlerin de diğer halklar gibi kendi hükümetini kurma hakkına sahip olduğu" iddiası üzerine Ankara heyetinin "Büyük Millet Meclisinin hem Türklerin hem de Kürtlerin meclisi olduğunu, iki halk farklı diller konuşsa da aslında aynı ırk, kader ve gelenek açısından aynı olduklarını savunması" elde edilen sonucu etkileyecektir. Lozan Konferansı'nda Ermeni sorununun Ermeniler lehine çözülememesi aksine ortadan kalkması, Ermeni örgütlerini uzun süre yeni stratejiler aramaya yöneltti. Lozan Konferansı'ndan sonra benimsediği başlıca stratejiler; Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını sağlamak, ekonomik ve kültürel altyapısını güçlendirmek, dünyanın dört bir yanındaki Ermeni toplumunun millî ruhunu, dilini, kültürünü, millî ve siyasi idealini korumak ve yaşatmak olmuştur. Ayrıca Avrupa devletleri, siyasi cemiyetler ve Milletler Cemiyetinde, Ermenilerin iddialarını devam ettirmek ve onların gerçekteşmesi için ortam hazırlamaktır.²⁸

Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransız işgali Ermenilerin katılımıyla gerçekleşmiş, gönüllü birliklerde 60.000 Osmanlı vatandaşı Ermeni toplanmıştı.²⁹ 1916 yılında kurulan Doğu Lejyonunda (Ermeni Lejyonu) Ermeniler Fransız üniformasıyla Osmanlı Devleti'nin savaşmakta olduğu düşmanla iş birliği yapmışlardı.³⁰ Doğu Lejyonunun 7. Bölüğüne komuta eden Yüzbaşı Josse, üstlerine gönderdiği bir raporda (20 Nisan 1920) şöyle demektedir: "Bu birliğin artık bana güven vermediğini sizden gizlememeliyim. Ermeni milliyetçiler herkes için tehlike oluşturuyor: Fransızlar, Türkler ve hatta sıradan Ermeniler. Gerçek bir vatanseverlikleri yoktur, sadece her yerde çoğunlukta olan Türklerle karşı cinayet ve yağma işleme arzusunda dırlar."³¹ Doğu Lejyonunda bulunan Ermeniler; Suriye-Filistin Cephesi'nde Osmanlı ordusundan fırar edenler, Musadağ'dan kaçıp Port Sait'e yerleştirilenler, Amerika'dan gönderilen gönüllüler, Suriyeli Ermeniler, çeşitli cephelerde Osmanlı ordusundan İtilaf kuvvetlerine esir düşenlerle Rus ordusunda Ermeni Gönüllü Birliklerinden gelenlerdi.³² Bu nedenle Ermenilere

---

²⁸ Uras, *age.*, s. 379.

²⁹ Güzin Çaykırın, *Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni Kürt İlişkileri (1908-1920)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020, s. 133.

³⁰ Hasan Dilan, *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları*, C.IV, XVI. Dizi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 112.

³¹ Maxime Gauin, *The Relations Between The French Republic And The Armenian Committees, From 1918 To 1923*, ODTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020, s. 196.

³² Güzin Çaykırın, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusundaki Ermeni Askerler ile Rus ve Fransız Ordularındaki Ermeni Gönüllü Birlikleri (1914-1921)", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S.70, Aralık 2021, s. 108.

ilk kucak açan ülke Fransa olmuştu.³³ Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Milletler Cemiyeti 25 Nisan 1920'de Osmanlı Devleti'nden kopan Suriye ve Lübnan'ı, Fransa'nın manda yönetimine bırakmıştır. 1921 Ankara Anlaşması'ndan sonra işgal edilen yerlerdeki Ermeniler Fransız ordusuyla birlikte bölgeden çekilmişlerdi. Manda yönetimi bir bedel ödeme düşüncesiyle Ermenilere yardım etmiştir. Manda döneminde Kürt Fransız ilişkileri oldukça karışıktır. Örneğin Hristiyan olan kimi aşiret ve ağalar Fransızları desteklerken, kimileri de Pan-İslamist propagandadan etkilenerek Kemalistlerle birlikte Urfa, Antep ve Maraş civarındaki Fransız birliklerine karşı çıkmışlardır. Benzer biçimde Yukarı Cezire bölgesinde de manda otoriteleri 1926'ya kadar büyük bir direnişle karşılaşmışlardır. Bölgede özellikle Kürt ve Arap aşiretlerini hedef alan Pan-İslamist propaganda, Fransız birliklerinin etkisini son derece sınırlamıştır. Daha sonraki yıllarda Kürtlerin tutumları değişip bağımsız Suriye için, Arapları destekleyeceklerdir.³⁴

Bölgedeki etnik karışıklığın farkında olan İngilizler ise doğuda, yerel aşiret aristokrasisiyle iş birliği yaparak, onların kurulu düzenlerini desteklemek ve güçlendirmek yoluna gittiler.³⁵ İngiltere'nin ilgisiyle karşılaştırıldığında, Fransa'nın Kürtlerle ilişkisi çok sınırlıydı. Yine de Fransız politikaları, Kürtlerin birçok ülkeye bölünmesiyle sonuçlanacak olaylar üzerinde dolaylı ama önemli bir etkiye sahipti. Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesine ilişkin gizli antlaşmalara göre, Anadolu'daki Kürt bölgeleri ve Musul bölgesi Fransa'ya bırakıldı. Bu nedenle birçok Kürt ileri geleni Fransızlara yaklaşmaya teşvik edildi. Fransa'nın Kürt bölgelerini ve Musul bölgesini kontrol etmeyeceği anlaşıldıktan sonra bile birçok aşiret lideri Fransızlardan yardım istedi. Başlangıçta Fransızlar, bölgedeki çıkarlarına aykırı olduğu için Kürt özerkliği fikrine pek sıcak bakmıyordu. Fransızlar, Kürtlerden çok Hristiyan olan Ermenilerin, Süryanilerin ve Nasturilerin kaderiyle ilgileniyordu. Fransa ile Ermeniler arasındaki ilişkiler, Fransa'nın Kürtlere yönelik politikasını büyük ölçüde etkiledi. Fransa ve İngiltere savaş sırasında müttefik olmalarına rağmen, savaş ganimetlerinin paylaşımı konusunda anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştı. Fransa, Musul üzerindeki İngiliz kontrolünü kabul etti. Buna karşılık İngiltere de Suriye'yi manda bölgesi olarak Fransa'ya bırakmayı kabul etti. İngiltere ayrıca Çukurova, Mersin, Alanya Burnu'ndan, Antalya, Hatay'dan Suriye'ye kadar

---

³³ Haluk Selvi, *Millet-i Sadıkada İsyân Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları 1878-1923*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s. 52.

³⁴ Harriet Montgomery, *Suriye Kürtleri-İnkâr Edilen Halk*, Çev. Ümit Aydoğmuş, Avesta Yayınları, İstanbul, 2007, s. 37

³⁵ Haluk Selvi, İngiltere'nin Musul Politikası Karşısında Osmanlı Devleti ve Bölge Aşiretleri (1918-1920), *Belleten*, C.74, S. 271, Aralık 2010, s. 794.

uzanan bölgenin Fransız kontrolüne geçmesini de kabul etti. Bu bölge Ermeniler ve diğeri Hristiyan toplulukların yanı sıra Kürtlerin yaşadığı küçük alanları da içeriyordu.³⁶ Hoybun Cemiyetinin kurulması ile Suriye’de, Fransızlar ve Kürtler arasında oluşacak yakın ilişkinin temeli atılmış oldu.³⁷

Kürt- Ermeni İttifakı ile Hoybun Cemiyetinin Kurulması

Şeyh Said İsyanı’nın ardından, Suriye’ye kaçmayı başaran ve burayı kendilerine üs olarak seçen Kürtler, burada bir siyasal örgüt kurma mücadelesine giriştiler. Aslen Vanlı olan ve İskender takma adıyla tanınan Memduh Selim, bir örgüt kurma fikrini ilk tartışan kişiydi. Bu amaçla Paris’te bulunan Dr. Mehmet Şükrü Sekban, İhsan Nuri, Şeyh Said’in oğlu Ali Rıza, Berazi Aşireti Reisi Mustafa Şahin, Celadet, Kamuran, Süreyya Bedirhan kardeşlerle ilişki kurmuştu.³⁸ Aynı zamanda Ermenilerin desteğini sağlamak için Ermeni çevreleriyle de ilişki kurdu. Ayrıca İstanbul’da bulunan ancak artık eskisi kadar etkili olmayan Kürdistan Teali Cemiyeti, Kürt Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti, Kürt Millet Fıkrası, İstiklal Komitesinin tek bir çatı altında toplanmasını organize etti.³⁹ Hoybun merkez komitesine seçilen üyeler, şahsiyetleri, geçmişleri, meslekî ve toplumsal konumları açısından oldukça farklılık sergilemekteydi. Celadet Bedirhan, Memduh Selim ve Mehmet Şükrü Sekban gibi İstanbul’da eğitim görmüş aydınlar, örgütün beyin takımını oluşturmaktaydı. Haco Ağa (Fransız kaynaklarında Hadjo), Ramanlı Emin ve Şeyh Said’in oğlu Ali Rıza gibi geldikleri yörelerde oldukça tanınan bu kişiler, ilk Kürt toplumunun aşiret yapılarını temsil ediyordu. Kerim Bey, Kâmil Bey, Tevfik Bey gibi Osmanlı ordusunda çalışmış olan subaylar, örgütün askerî kadrolarını oluşturmaktaydı. Liceli Fehmi, Mustafa Şahin gibi merkez komitesinde yer alan diğeri bazı kişiler değişik çevrelerden gelmekteydi Suriye’deki Kürt örgütlenmesini büyük ölçüde sağlayan Heverkan aşireti konfederasyonu şefi Haco Ağa, Hoybun’un kurucularındandır ve geleneksel güçleri temsil etmekteydi.⁴⁰

³⁶ Kirişçi; Winrow, *age*. s. 86.

³⁷ Jwaideh, *age*., s. 278.

³⁸ Celadet, Kamuran ve Süreyya Bedirhan, 19. Yüzyılın ilk yarısında Osmanlı yönetimine başkaldıran Kürt Aşiretinin son emiri Bedirhan Bey’in torunlarıdır. Chirguh, *age*., s. 34.

³⁹ Rohat Alakom, *Xoybûn ve Ağrı Ayaklanması*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1998, s. 25.

⁴⁰ Haverkan yirmi dört aşiretten oluşan büyük bir konfederasyondur. Bu aşiretlerin bazıları Müslüman, bazıları Yezidi olup ayrıca aralarında konfederasyon ile kalıcı ilişkileri olan Hristiyanlar da vardı. Haco Ağa 1896’da öldürülen II. Haco’nun yerine geçen, büyük reis özelliklerine sahip ve diplomatik yönünün güçlü oluşundan dolayı Kürt aşiretlerinin sözcüsü oldu. Fransızların yardımıyla kendisine Tribe Sni adında bir kasaba inşa etti. Fransızlar nezdinde Hoybun Kürt

Hoybun ilk kurulduğu tarihten itibaren Ermeni Taşnak Örgütünün desteğini kazanmıştır. Kürt ve Ermeni iş birliği konusundaki görüşmeler, daha Hoybun kurulmadan Paris'te başladı. Vahan Papazyan Hoybun Örgütünde Taşnakların Fevkalade temsilcisi olarak görev aldı.⁴¹ Hırşak Papazyan da Hoybunun Halep biriminin daimî üyelerinden biri olmuştur.⁴²

Hoybun ve Taşnak komiteleri Türkiye'yi zayıf düşürmek ve bölmek amacıyla geniş çaplı bir organizasyon ve iş birliği yapmışlardı. Hoybun Cemiyeti bir merkez komite, ona bağlı bölge teşkilatları, şubeler ve temsilciliklerden oluşan bir organizasyon yapısına sahip olarak kurulmuştur. Merkez komitesinden sonra birkaç şubenin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş bölge teşkilatları bir başkan ve bir heyet tarafından yönetilmekteydi. Şubeler de bir başkan ve heyet tarafından yönetilirdi. Üye sayısı bölge ve şubelere göre farklılık gösterebilirdi.⁴³ Hoybun merkez komitesi gerekli gördüğünde yurt içi ve yurt dışı temsilcilikler açabilirdi. Ayrıca askerî teşkilat ve çete yapılanması organizasyon yapısı içinde yer almaktaydı. Örgütün Ortadoğu'da açtığı şubelerin yanı sıra Avrupa ve Amerika'da da şubeleri bulunmaktadır.⁴⁴ Amaçlarına ulaşmak için yazılı propagandaya büyük önem verilmekle birlikte, her türlü propaganda geçerli olacaktır.⁴⁵ Hoybun ayrıca çeşitli Kürt komitelerinin de kurulmasında rol oynadı. Kuzey Suriye'de ve Yakındoğu'nun büyük şehirlerinde kurulan dernekler Halep, Şam ve Beyrut Kürtlerin bir okulu olarak kabul edilebilir.⁴⁶ Ancak Hoybun Cemiyeti Türkiye karşıtı bütün ayrılıkçı ve kaçak Kürtleri bir araya toplayamamıştır.⁴⁷ Yapılan genel kurul toplantısında Kürdistan

---

cemaatinin önde gelen üyelerinden biri oldu. Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet, İletişim Yayınları*, İstanbul, 2011, s. 167.

⁴¹ Vahan Papazyan (GOMS), 1908 İkinci Meşrutiyet Meclisinde Van Milletvekili olarak görev almış, Birinci Dünya Savaşı'nda ise Ermeni Çetelerine reislik yapmıştır. Hayri Başbuğ, *Kürt Türkleri ve Fanatik Ermeni Faaliyetleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1984, s.56;

⁴² Garabet K. Moumdjian, "Armenian Involvement In The 1925 (Ararat) And 1937 (Dersim) Kurdish Rebellion In Republican Turkey: Mapping The Origins Of "Hidden Armenians", *International Crimes and History*, S. 19, 2018, s. 186.

⁴³ I. Muhallifler II. Hoybun Nizamnamesi, *age.*, s. 14.

⁴⁴ Bletch Chirguh, *La Question Kurde, Ses Origines et Ses Causes, Publication de la Ligue Nationale Kurde Hoybun*, No.6, Le Caire Imprimerie Paul Barbey, Paris, 1930, s. 34.

⁴⁵ Chirguh, *age.*, s. 35.

⁴⁶ Jordi Tejel Gorgas, "The Kurdish Cultural Movement in Mandatory Syria and Lebanon: An Unfinished Project of National Renaissance 1932-46", *Iranian Studies*, Vol.47, No.5, Special Issue: The Kurds and their History: New Perspectives, September 2014, s. 846.

⁴⁷ Zafer Çakmak, "Hoybun Cemiyeti (Kuruluşu ve Teşkilatlanması)", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C. V, S. 2, Elazığ, 2008, s. 47.

Teali, Kürt Örgütü, Kürt Ulusal Partisi, Kürt Bağımsızlık Komitesi Hoybun'a katılma kararı aldı. Kürtler ve Ermeniler arasında başlayan iş birliği, büyük devletlerin kışkırtmasıyla daha da gelişmişti. Büyük devletlerin amacı Kürtleri kullanarak Büyük Ermenistan'ın kurulmasıydı.⁴⁸ Büyük bir gizlilik içinde yapılan Hoybun'un ilk toplantısının tarihi ve yeri konusunda görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Ethem Gürsel, Hoybun'un 1920 yılında Paris'te kurulduğunu ve başkanlığa Şerif Paşa'nın getirildiğini belirtir.⁴⁹ Rohat Alakom'a göre ilk toplantı 5 Ekim 1927'de Lübnan'ın Bihamdun kentinde yapılmıştır ve kuruluş tarihi olarak bu tarih alınmalıdır. Kürt Ulusal Kongresi adı verilen bu toplantı, Ermeni Taşnak Örgütü'nün merkez komitesi üyesi Vahan Papazyan'ın evinde yapılmıştır.⁵⁰ Şadilili Vedat, Hoybun'un ilk toplantısının 1927 yılında Bağdat'ta Emirizyan'ın Londra Otelinde yapıldığını iddia etmektedir. Yaşar Kalafat'a göre ise ilk toplantı Şubat 1927'de Irak'ın Revanduz kentinde Seyit Taha'nın evinde İngiliz ve Ermenilerin yardımıyla yapılmıştır.⁵¹ Yusuf Sarınoy da, İngiltere'nin Irak olağanüstü komiser yardımcısı Edmons'un organize ettiği ilk toplantının 1927 Şubat'ında İngilizlerin Revanduz Kaymakamlığına getirdikleri Seyyit Taha'nın evinde yapıldığını ve burada Türkiye'de çıkarılacak bir isyanla ilgili olarak kararlar alındığını yazmaktadır.⁵² Diğer bir görüş ayrılığı; örgütün adı olan "Hoybun" kelimesinin anlam farklılığında görülmektedir. Rohat Alakom siyasi bir ad olarak tarihi öneminin büyük olduğunu, kelimenin Kürtçe yazılışından hareketle, *xo* (*kendi*) ve *bûn* (*olmak*) kelimelerinin birleşmesinden 'xobun' sözcüklerinin kullanıldığını ifade etmektedir. Alakom'a göre "*Xoybûn kendini sürekli "Kürt Ulusal Birliği" veya "Kürt Ulusal Örgütü" olarak tanıtır, yayınlarında sürekli bu alt başlık yer almıştır. Xoybûn her ne kadar Kürt-Ermeni iş birliğine büyük önem vermişse de bu konu Xoybûn'un her iki balkın ortak bir örgütü anlamına gelmez.*"⁵³

Hoybun Cemiyetinin kuruluşu ile ilgili büyük kongreye kadar üç toplantı yapılmıştır.⁵⁴ Hoybun'un ilk toplantısına Levon, Emirziyan, Sultanyan ve Arış adlı Ermeni önderleri, İngiltere adına Yüzbaşı Moltfoltre de katılmış, bu

⁴⁸ Salim Cöhce, "Büyük Ermenistan'ı Kurma Projesinde Kürtlere Bıçılan Rol," *I. Milletler Arası Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu*, 27-28-29 Mart Bildiriler Elazığ, 2000, s. 511.

⁴⁹ İbrahim Etem Gürsel, *Kürtçülük Gerçeği*, Kömen Yayınları, Ankara, 1977, s. 53.

⁵⁰ Alakom, *age.* s. 27.

⁵¹ Yaşar Kalafat, *Şark Meselesi Işığında Şeyb Said Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 128.

⁵² Yusuf Sarınoy, "Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.14, S. 40, Ankara, 1998, s. 213.

⁵³ Alakom, *age.*, s. 19-21.

⁵⁴ Kalafat, *age.*, s. 135.

toplantılardan sonra Paris'te bir toplantı yapılmasına ve Milletler Cemiyetine başvuru için aşiretler adına bir heyet gönderilmesine karar verilmiştir.⁵⁵ Toplantıda Türkiye ile ilgili alınan kararlara göre, İngilizler Kürtlere para, silah ve gerekirse cephane yardımı yapacak, Nasturiler Kürt kıyafetleri giyerek Kürtlerle birlikte isyana katılacak, isyan öncesi hazırlıklar tamamlanacak ve ardından harekete geçilecekti. 1926'ların sonlarından itibaren aşiret desteği, Fransa'nın kuzeydoğu Suriye'deki askerî varlığının önemli bir parçası haline geldi. Kendi kabile birimlerini Fransız ordusunun hizmetine vermenin yanı sıra, birçok yerel kabileyi de Fransız amaçları için seferber etti.⁵⁶ Mart 1927'de yapılan ikinci toplantıda Irak'tan Şemdinli bölgesine, İran'dan Celali aşiretinin bulunduğu bölgeye ve Suriye'den Urfa bölgesine taarruz edilmesi kararlaştırıldı. Ağrı Dağı'ndaki Celali Aşireti Reisi Halit Bey'e ve İran civarındaki Haydaran Aşireti'nden Yusuf Abdal (Mako), Haco, Ramanlı Emin Bey, Şırnaklı Ali Han ve Mustafa Şahinzade'ye haber gönderilmesine karar verildi. Hoybun Cemiyetinin üçüncü toplantısında Türkiye'de düzenlenecek isyanda başarılı olabilmek için İhsan Nuri'ye Haydaran ve Celali aşiretlerini askere alma görevi verildi. Yüzbaşı Moltfoltre ayrıca İhsan Nuri'ye 2000 altın verdi.⁵⁷

1927 ilkbaharında bütün Kürt kuruluşlarının kabilelerinin, şehirlerdeki Kürtlerin ve dağlardaki sığınmacı Kürtlerin katıldığı bir kongre toplandı. Kongrede şu prensip kararları alınmıştır:⁵⁸

I. Tüm vatansever örgütlerin bir araya gelerek birleşmesi.

II. Son Türk askerî Kürdistan sınırları dışına atılıncaya kadar mücadeleye devam etmek.

III. Yeni bir genel durum başlamadan önce;

a) Kürt kuvvetlerinden bir komuta oluşturmak,

b) Bu kuvvetleri askerî olarak örgütleme ve onları modern askerî teçhizatla donatmak,

c) Türk işgali altındaki Kürdistan dağlarından birinde son mücadeleye yönelik bir eğitim ve üs yapılması olarak hizmet verecek askerî bir merkez yaratmak.

IV. Ermeni milletiyle tüm yanlış anlamaları kesin olarak çözmek (yapılan açıklamada; Ermeni ve Kürtlerin aynı kökenden geldikleri, aynı geleneklere

---

⁵⁵ Selin M. Bölme, "Hoybun Örgütü: Kürt Milliyetçiliğinde Yeni Bir Evre," *International Journal of Kurdish Studies*, C.1, S.2, 2015, s. 41.

⁵⁶ Alakom, *age.*, s. 46

⁵⁷ *Taşnak-Hoybun*, Ed. Selim Yavuz, İleri Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 75.

⁵⁸ Chirguh, *age.*, s. 34.

sahip oldukları, aynı topraklarda Türkler araya girene kadar dostça, kardeşçe yan yana yaşadıkları ifade edilmektedir).

V. İran hükümeti ve İran kardeş ülke ile en iyi dostluk ilişkileri sürdürmek.

VI. Mezopotamya ve Suriye Kürtlerine verilen haklardan memnun olarak, onlar için siyasi hak iddia etmek ve onlarla dostane ilişkiler kurmak.”

Ayrıca, komşu devletlerle çatışmaya girişilmeden Türkiye ile sonuna kadar mücadele edilmesi benimsenmiştir.⁵⁹

Kürt ve Ermeni iş birliği görüşmeleri daha Hoybun kurulmadan önce Paris'te başlamıştı. Görüşmeler 1927'de yoğunlaştı ve Ermeni liderlerden Vahan Papazyan Kürt liderlerle görüşmek üzere Beyrut, Suriye ve Irak'a gitti.⁶⁰ Türkiye'ye karşı etkili bir isyanın başarılı olabilmesi için öncelikle Kürt aşiretlerinin birleşerek merkezi bir örgüt kurmaları ve bölgedeki nüfuzlu şeyhlerin desteğini almaları gerektiğini savundu.⁶¹ Hoybun'un tüzüğü kabul edilmeden önce Taşnaklarla bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre Hoybun'un Merkez Komitesi'nde her zaman bir Ermeni üye bulunacak ve bu görevi Vahan Papazyan yürütecekti. Bu madde daha sonra Şeyh Sait'in ailesinin örgütten uzaklaşması için bir bahane olarak kullanılacaktır. Vahan Papazyan aynı zamanda örgütün Halep'teki daimî temsilcisi ve Celadet Bedirhan'dan sonra örgütteki en etkili kişi olacaktır. Hoybun 1927 yılında kurulmuş olmasına rağmen tüzüğünü bir yıl sonra kabul etmiştir. Birinci kurultayda: “*Ermenilerle her türlü görüş ayrılığı giderilmeli ve hiçbir yabancı ülkenin egemenliği kabul edilmeyecektir.*” ifadesi yer almaktadır.⁶² Daha sonraki toplantıların birinde, biri Erivan, biri Türkiye'nin güney bölgesinde iki Ermenistan ve bunların arasında bir Kürdistan devleti kurma kararı alınmıştır. Bu amaçla bölge, şube ve temsilcilikler olarak hazırlanan örgüt yapısının, gerekli modern silahlarla donatılmış bir askerî yapısı bulunacaktır. Bu toplantıda Ağrı Dağı, Kürdistan'ın geçici başkenti olarak kabul edilmiştir.⁶³

1927'nin sonlarından itibaren Suriye ve Irak'taki Kürt aşiretleri arasında Ermeni propagandası yapılmaya başlandı. Ermeni ve Kürtlerin aynı kökenden geldikleri temelinde birbirine bağlayan bir “milliyet” miti oluşturulmaya çalışıldı,

---

⁵⁹ Zekeriya Yıldız, *Kürt Gerçeği, Olaylar Oyunlar Çözümler*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1992, s. 218.

⁶⁰ Sarıncı, a.g.m., s. 214.

⁶¹ Abdulhaluk M., Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Turan Kültür Vakfı, Ankara, 1996, s. 333.

⁶² I. Mubalişler II. Hoybun Nizamnamesi, Hariciye Vekaleti Matbaası, Ankara, t.y., s. 13.

⁶³ Chirguh, a.g.e., s. 34.

ancak birçok aşiret mensubunun bu görüşü kabul etmemesi bir örgüt propagandasına dönüşmesini engelledi. Halep'te 21 Haziran 1928'de yapılan bir toplantıda kabul edilen Taşnak-Hoybun Anlaşması'nın 1. maddesine göre; “*Her iki taraf bağımsız bir Kürdistan ve birleşik bir Ermenistan kurma hakkını karşılıklı olarak tanır ve bu hakkın savunulması için her türlü araçla birbirlerine yardım etmeyi kabul ederler*” yazmaktadır.⁶⁴ Örgütün amacı Türkiye'deki Kürtler için bağımsızlıktır. Bu bağımsızlık hedefine ulaşabilmek için Kürtler arasında birliğin sağlanması öncelikli hedef olarak görülmüştür. Bağımsızlığı sağlamanın yöntemi olarak askerî mücadele ve propaganda belirlenmiştir. Örgütün aşiret propagandası, Türkiye'den Suriye'ye giden Hevêkan aşiret konfederasyonundan Haco Ağa ile Mustafa ve İbn Şahin tarafından koordine edilmeye başlandı. Özellikle Haco Ağa, Haseka şubesinin üyesi olması yanı sıra Türkiye'deki Nusaybin, Mardin ve Midyat civarında yaşayan aşiretler ile Irak Cezire'sinin Kürt aşiretleri arasında da oldukça etkili oldu. Mustafa ve Bozan İbn Şahin Beg Barazi ise, Suriye'deki Barazi aşiretinin lideriydiler ve aşireti Halep'ten yönetiyorlardı. Bu isimlerden Mustafa İbn Şahin Beg, aynı zamanda Suriye Parlamentosunda Cerablus Bölgesinin milletvekilliğini yapıyordu. Bu şefler ya aşiretleri ziyaret ederek ya da aşiret liderleriyle iletişim kurarak, propaganda faaliyetlerini şahsi olarak yürütüyorlardı. Örneğin Haco Ağa, Türkiye'deki Nusaybin, Mardin ve Midyat civarında yaşayan aşiretler ile Irak Cezire'sinin Kürt aşiretleri arasında özellikle faaldi ve Bağdat'taki birçok Kürt milliyetçisi ile sık sık görüşüyordu.⁶⁵ Uluslararası destek sağlama örgütün varlığını sürdürebilmesi açısından bir zorunluluktu. Diğer ağırlık verdiği alanlardan biri de basın yayın aracılığı ile Kürt ulusal bağımsızlık meselesini uluslararası platformlara taşımaktı. Örgüt, başta belirlediği programa uygun olarak çeşitli ülkelerde yayın çalışmalarını yürütmüş ve çıkardığı kitap, dergi, broşürleri Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Arapça olarak yayınlamıştır. Yayın etkinlikleri başta Mısır olmak üzere Beyrut, Halep, Paris, Detroit, Indiana ve Pensilvanya gibi merkezlerde yürütülmüştür.⁶⁶

1930 Yılına Kadar Hoybun Cemiyetinin Eylemleri

Doğu Anadolu 1926 yılından itibaren dört yıl sürecek olan birtakım asayişsizlik ve isyanlara sahne olmuştur. Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde, devletin yaptığı reformlar sebebi ile ağa, aşiret reisi gibi statüye sahip insanların yeni vatandaşlık düzenlemeleri ile bu

⁶⁴ *Taşnak-Hoybun, age.*, s. 81.

⁶⁵ Nelida Fuccaro, “Manda yönetimi Suriye'sinde Kürtler ve Kürt Milliyetçiliği: Siyaset, Kültür ve Kimlik”, *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, Der. Abbas Vali, Çev. F. Adsay, Ü. Aydoğmuş, S. Kılıç, Avesta Yayınları, İstanbul, 2005, s. 244.

⁶⁶ Erol Kurubaş, *Başlangıçtan 1960'a Değın Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1997, s. 174.

konumlarını kaybetmeleri, yeni düzene tepki göstermelerine yol açmıştı. Dış devletlerin etkisi ile de Kürt ahalinin haklarını savunmak gibi taleplerle devlete isyan etmeye başlamışlardı.⁶⁷ 1926 Mayıs'ında, Yusuf Taşo ve beraberindekiler Ağrı'nın Muson bucağına bağlı Kalecik köyünden çaldıkları hayvanları Ağrı Dağı'na götürüp burada üzerlerine gelen Jandarma ile silahlı çatışmaya girerek, dört yıl sürecek Ağrı ayaklanmalarını başlatmışlardır.⁶⁸1926 sonlarında Türkiye-Suriye sınırında sık sık olaylar yaşandı. Türkiye'nin Suriye ile sınır bölgesine yerleşen Ermeniler, Kürtlerle iş birliği yaparak, Diyarbakır, Mardin, Siirt, Adana ve Kahramanmaraş illerindeki Kürt köylerini ziyaret ederek eyleme hazırlanmaktaydı. Kürt örgütlerinin birleşme kararı alması üzerine Ağrı Dağı'nda Heski Telli önderliğinde bir ayaklanma başladı. Suriye'deki faaliyetlerini hızlandıran Taşnaklar, çok sayıda örgüt üyesini Türkiye sınırına gönderdi. Rehberler eşliğinde Kürt ve Ermenilerden oluşan Taşnak milisleri sınırı geçip operasyonlar gerçekleştirerek Suriye'ye döndü. Ağrı Dağı çerçevesinde aylarca devam eden çarpışmalar sırasında isyancılar sıkıştıkları zaman, serbestçe İran'a giriyorlar, bir müddet sonra tekrar Ağrı Dağı eteklerine gelip jandarmalarla çarpışmalara devam ediyorlardı.⁶⁹ Ağrı İsyanı'nın, Hoybun'un önderliğinde bir isyan olduğu söylene de 1926 yılında isyan başladığında Hoybun henüz ortada yoktu. Şeyh Said İsyanı'nın devamı niteliğindeki ilk çatışmalar Ağrı bölgesinde yeni bir isyanın fitilini ateşlemiş; isyanın lideri olarak Osmanlı yüzbaşısı Osman Nuri seçilmiştir. Hoybun daha sonra isyanı diğer kabilelerin arasına yayarak, sorumluluğu üstlenmiştir.⁷⁰

Birinci Ağrı olaylarının bastırılması için Haziran 1926'da yapılan harekâta asilerin çoğunlukla İran'a kaçmaları nedeniyle eylemciler, tedip ve tenkil edilememiş ve yeni bir harekâta ihtiyaç duyulmuştur. 3. Ordu Müfettişliği, 25 Ağustos 1927 tarihinde Genelkurmay Başkanlığına gönderdiği yazıda, "...İranlıların Ağrı'daki eylemcileri teşvik ettiğine dair bazı bilgilerin olduğunu, bu nedenle, İran hükûmetiyle gerekli temaslara geçilmesi ..." gereği bildirilmiş, yapılan hazırlıklar neticesinde 13-20 Eylül 1927 tarihleri arasında eylemcilere yönelik ikinci harekât gerçekleştirilmiştir. Ağrı isyanında ikinci dönem, İhsan Nuri'nin Ağrı Dağı civarına gelmesinden sonra başlamıştır denilebilir. İhsan Nuri'nin Ağrı'ya geliş tarihi kesin olarak belirlenememekle birlikte, Hoybun Kongresi Ekim 1927'de toplandığından gelişinin de bu tarihlere yakın bir zamanda olması gerektiği

⁶⁷ Faik Bulut, *Devletin Gözüyle Türkiye'de Kürt İsyanları*, Yön Yayınları, İstanbul, 1991, s. 11.

⁶⁸ Abdulhaluk M. Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Turan Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s. 341.

⁶⁹ Şadillili Vedat, *Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar*, C. I, Kon Yayınları, Ankara, 1980, s. 131.

⁷⁰ I. Mubalifler II. Hoybun Nizamnemesi, *age.*, s. 15.

düşünülebilir. Hoybun yönetimi, İhsan Nuri aracılığı ile gerilla örgütlenmesi oluşturarak, 20 kişilik bir grupla Anadolu'ya göndermiştir. Biro Hasso Telli idaresindeki isyancı güçler Şipkanlı, Hayderanlı, Milanlı, Hasanlı, Zerkanlı, Cibranlı ve Mokorlu aşiretlerinden oluşturulmuştu. Bütün isyan kuvvetlerini sevk ve idare eden ise Yüzbaşı İhsan Nuri ve Ermeni Zilan idi. Ermeni Zilan (Ardeşir Muratyan), Ağrı ayaklanması sırasında Kürtler ve Ermeniler arasındaki ilişkileri sürdüren kişidir. Erzurum'un Hınıs kazasına yakın bir Ermeni köyündendir ve Taşnak örgütünü temsil etmektedir. İhsan Nuri ile Ermeni Zilan, Hoybun Cemiyetinin emriyle Ağrı Dağı'na gittikten sonra orada Biro Hasso Telli ve Yusuf Taşo komutasındaki kuvvetleri askeri eğitime aldılar. 1927 yılında başlıca yardımcıları Ferzende, Elican, Seyithan, Efif, Memo, Nadir, Heyderanlı ve diğer bazılarıydı. İhsan Nuri, Ağrı Dağı İsyanı adlı kitabında, bu ayaklanmaya Sakanlı aşiretinin İran'da kalan kesiminin de katıldığını yazmaktadır. Bu yıllarda Suriye'de Kürtlerle ilişkileri sürdüren diğer iki Ermeni lider de Hırşak Papazyan ve Ruben Paşa'dır. Ermeni Taşnak partisi temsilcisi Rouben Ter Minnasian'a göre, partileri Ağrı Ayaklanması'na bir milyon dolardan fazla yardımda bulunmuştur. Yapılan ikinci harekâtı yakından izleyen Genelkurmay Başkanlığının harekâtın kritiğine dair görüşü; sevk ve idare konusundaki eksiklikler yanında arazinin arızalı yapısı ve susuz oluşu harekât nedeniyle tam anlamıyla gerçekleştirilememiş, İran'a kaçan asiler aynı bölgede yer yer ve zaman zaman çapulculuk hareketine devam etmişlerdir. Kış mevsiminin gelmesi ve mahalli çatışmalara sebep olan eşkıyalık hareketleri devam etmiştir.⁷¹

1928'e gelindiğinde, Ağrı Dağı'nda minyatür bir Kürt Devleti yaratılmıştı. İyi eğitilmiş ve iyi teçhiz edilmiş Kürt savaşçılardan oluşan birkaç bin kişilik küçük bir ordu kurulmuş, cephanelikler ve malzemelikler inşa edilmiş, bir yerel yönetim ve askeri emir-komuta zinciri oluşturulmuş, Kürt bayrağı göndere çekilmişti. Hiç kuşkusuz, burada yapılanlar ilerdeki Kürt devletinin çekirdeğini oluşturuyordu. Bu devletin sınırı; Ağrı'nın batısından doğup, yine Ağrı'nın batısından dolanarak akan "Şıhlı Suyu" idi.⁷² Bu sırada Hoybun Cemiyeti İhsan Nuri'yi "Olağanüstü Komiser", Biro Hasso Telli'yi de "Ağrı Valisi" sıfatıyla görevlendirmiştir. Hoybun ayrıca Ağrı'ya bolca silah, cephane ve ilkel de olsa bir matbaa göndermiştir. Ağrı'daki gelişmeler üzerine, başlangıçta genel bir harekâta sıcak bakmayan Türk hükûmeti tarafından, sorunu barışçıl bir şekilde çözmek için çaba göstermek gayreti ile; çıkartılan yeni bir yasa gereğince, yasa kabul edildikten sonraki üç ay içinde Türk hükûmetine bağlılığını bildiren tüm Kürtlerin affedileceği ilan edildi. Benzer bir şekilde, göç ettirilen herkese

⁷¹ *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012, s. 350.

⁷² İhsan Nuri Paşa, *Ağrı Dağı İsyanı*, Peri Yayınları, İstanbul, 1992, s. 27.

evlerine geri dönme izni verilecek ve hapisanelerdeki bütün Kürt milliyetçileri serbest bırakılacaktı. Bu esnada, Kürtleri anlaşmaya ikna edebilmek için Türk yetkililer çeşitli çabalarda bulundu. Beyazıt Valisi'ne Ağrı Dağı'ndaki isyancılarla yapılacak görüşmeleri başlatma yetkisi verildi, Kürtlerle dostça bir anlaşmaya varabilmek amacıyla diğer Türk yetkililerine çeşitli Kürt liderleriyle temasa geçmeleri emri verildi. TBMM, 9 Mayıs 1928'de af kanunu çıkartmış ve Birinci Genel Müfettiş İbrahim Tali Bey, bir beyanname yayınlıyarak affı ilan etmiştir.⁷³ Ağrı bölgesindeki ayaklanmayı dağıtmak amacı ile çıkarılan af tam anlamıyla başarılı olamasa bile, Hoybun içindeki ilk ciddi çalkantı af ilanı ile başlamış olacaktır. Af ilanı, Hoybun merkez komitesinde yer alan bazı isimlerin örgütten ayrılmasına yol açmıştı. Şeyh Said'in oğlu Ali Rıza ve Ramanlı Emin gibi şahsiyetlerin, örgütten ayrılarak Türkiye'ye teslim olmaları, örgütte moral çöküntüsüne sebep oldu.

Hoybun Cemiyeti, 1929'da Halep'te iki toplantı yapmıştır. Bu toplantılara kırk beş kişi katılmıştır. Toplantılara katılanlar arasında başta Celadet Bedirhan, Memduh Selim, Cemilpaşazade Kadri, Yado, Vahan Papazyan, Hırşak Papazyan ve Karabet bulunmaktadır. Toplantılarda, Suriye'deki yerli ve Türkiye'den fırası Kürtlerden azami istifade edilmesi, Türkiye'ye yapılacak bir harekâtın tam ve mükemmel olmasına karar verilmiştir.⁷⁴ Diğer yandan Cemiyet Irak aşiretlerinin yanına İran ve Suriye aşiretlerini de eklemek için örgütlenme faaliyetlerine başlamıştır. İran'ın kuzey bölgesinde bulunan Azeri Türklerinden gelebilecek tehlike karşısında, Türkiye'nin güçsüz tutulması için İran'a doğal bir müttefik gibi yaklaşmıştır. Ağrı bölgesindeki isyanlarda, Türkiye-İran sınırının fiziki şartları da göz önünde bulundurulmuştur. Küçük Ağrı'nın İran sınırları içinde kalması, buradan kolayca silah ve yiyecek takviyesinin alınabilir olması, Büyük Ağrı kısmında askerî bir harekâtı yürütmenin zorlukları, Ağrı Dağı'nın isyan için seçilmesinde etkili olmuştur.⁷⁵

Arşiv Belgelerinde Türkiye'deki 1930 Olayları ve Fransa

1930 yılına gelindiğinde, Hoybun tarafından Kürt halkına dağıtılan broşürlerde Türk devleti masum Kürt halkını zalimce ezen baskıcı bir devlet olarak tanımlanıyor ve devletin tek amacının Kürt halkını yok etmek olduğu vurgulanıyordu.⁷⁶ Bu sırada Ağrı İşyanı sürmekte, tüm Doğu Anadolu'da eşkıyalık faaliyetleri devam etmektedir. İşyancıların yarattığı kargaşa ortamından faydalanarak, eşkıyalık yapan pek çok çete türemiştir. Bu eşkiya ve isyancılarla

⁷³ Cemil Koçak, *Umumi Müfettişlikler 1927-1952*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 82.

⁷⁴ Sarınoy, agm., s. 10.

⁷⁵ Çay, *age.*, s. 411.

⁷⁶ Mehmet Bayrak, *Kürdoloji Belgeleri II*, Özge Yayınları, Ankara, 2004, s. 299.

sık sık çatışmalar gerçekleşmektedir. Fransa, Suriye ve Lübnan'da kurmuş olduğu manda süresi boyunca, bölgede geniş bir istihbarat ağı oluşturmuştur. Hoybun'un faaliyetleri Fransız istihbarat teşkilatı tarafından sevk ve idare ediliyordu. Fransız istihbarat görevlilerine hareket özgürlüğü veren beyaz kart "carte blanche" verilmişti. 1924'ten itibaren Kürtlerin Yukarı Cezire'deki potansiyellerinin farkında olan Teğmen Pierre Terrier Avrupa'daki projelerini hayata geçirerek kendini gösteriyordu.⁷⁷ Fransız yetkililer ilk olarak Kürt hareketinin liderlerinin Haseke'de ikamet etmelerini sağladı. Böylece 1928 ve 1930 yılları arasında Kadri Cemil ya da Haco gibi Hoybun Cemiyetinin önemli üyeleri Kürt milliyetçiliği propagandasını Kürtler arasında yayabildi. Aynı zamanda Terrier planı çerçevesinde, bölgenin Kürt şeyhleri ve ağaları arasında Cezire'de Kürt görevlilerin atanması, Kürtlerden oluşan bir taburun oluşturulması, Kürtçe dil kursunun açılması, Şam'daki yüksekokulda Kürtçe eğitimin oluşturulması, Kürtçe Hawar dergisinin yayınlanması gibi faaliyetlerde bulundu.⁷⁸ Teğmen Terrier Haco Ağa gibi Kürt liderleriyle iyi ilişkiler geliştirip, istihbarat servisiyle iş birliği yapmasını sağladı. Yüksek Komiserliğe gönderdiği birçok mektupla Türkiye'ye karşı "Haco kartının" önemi konusunda yetkilileri ikna etti.⁷⁹ Fransız İstihbarat Servisi Kürt hareketinin çok iyi farkındaydı. Fransızların amacı, Türkiye'de çıkardıkları isyan hareketlerinden kaçan Kürtler ve Ermenileri, Türkiye'ye karşı kullanmak ve Türkiye'den göç ettiren Ermenilerin haklarının gasp edildiğini dünya kamuoyuna göstererek Türkiye üzerinde politik baskıları arttırmaktı.⁸⁰

Hoybun, Türkiye üzerindeki planlarını gerçekleştirebilmek için dört ihtilal merkezi oluşturmuştur. Ana merkez olan Ağrı, İhsan Nuri ve Biro Hasso Telli yönetimindeydi. Diğer merkezler İran topraklarında Maku, Irak topraklarında Musul, Suriye topraklarında Halep'tir. Maku'dan Türk topraklarına giren asilerin 10 Temmuz 1929'da Zeylan'da yok edilmeleri üzerine Hoybun bu defa da Irak'taki Şeyh Barzan'ı 16 Temmuz'da Türkiye topraklarına sokmuş, fakat bu asiler de Oramar'da büyük yenilgiye uğrayarak kaçmışlardır. Zeylan ve Oramar'daki ayaklanmaların Türk ordusunca bastırılmasıyla; Hoybun bu defa Ağustos 1930'da Halep'te hazırladığı Haco liderliğindeki asileri Halep'ten,

---

⁷⁷ Jordi Tejel Gorgas, "The Terrier Plan and the Emergence of a Kurdish Policy Under the French Mandate in Syria 1926-1936," Transl., Jane Welle, Emily Welle, *The International Journal of Kurdish Studies*, Vol.21, No.1-2, 2007, s. 93.

⁷⁸ Jordi Tejel Gorgas, "The Kurdish Cultural Movement in Mandatory Syria and Lebanon: An Unfinished Project of National Renaissance 1932-46," *Iranian Studies*, Vol.47, No.5, Special Issue: The Kurds and their History: New Perspectives, September 2014, s. 850.

⁷⁹ Fuccaro, agm., s. 231.

⁸⁰ Mahmut Rışvanoğlu, *Saklanan Gerçek*, Tanmak Yayınları, Ankara, 1994, s. 745.

Urfa'ya sokarak bir ayaklanma çıkartmayı amaçlamış, fakat 28 Aralık 1929'da Bakanlar kurulunda alınan bir karar ile 1930 yılı Haziran ayında Ağrı'ya bir tenkil hareketi yapılması kararlaştırılmış ve ilgili makamlara bildirilmiştir. 7-14 Eylül 1930 tarihleri arasında 3. Ağrı operasyonu gerçekleşmiştir.⁸¹

Bu dönem boyunca Fransa Dışişleri Bakanlığı bölgedeki gelişmeleri yakından takip etmektedir. 1, 3 ve 11 Ocak 1930 tarihlerindeki Fransa Cumhuriyeti Suriye ve Lübnan Yüksek Komiserliğinin, Fransa Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgraflarda; Türklerin yeni sınır düzenine bakışlarını ve aralarındaki ilişkileri açıklayan raporlarından bu durum anlaşılmaktadır. Buna karşılık Türk yetkililer de olayları yakından takip etmektedir.⁸² 1. Genel müfettişlik, 1 Şubat 1930'da 7. Kolordu Komutanlığı'na yazdığı yazıda: “*Son günlerde çeşitli kaynaklardan alınan haberlere göre, bazı İngiliz Ajanları ile Kürt reisleri ve Kürt örgütlerinin hudutlarımız boyunca kışkırtmada bulduklarını, muhtemel bir ayaklanmaya karşı hazırlıklı bulunulmasını*” bildirmektedir.⁸³ Yüksek Komiserler'in yetkileri, bölgenin yönetiminin Fransa'ya bağlı kalmasında büyük bir önem taşımıştır. Bölgede Yüksek Komiser'e yardımcı olacak, idari şubeler halinde örgütlenmiş sivil ve askeri memurlar ile bölgedeki siyasi ve düşünsel etkinlikleri takip eden ve subaylardan oluşan bir danışma servisi de mevcuttur. Bu şekilde Fransa'nın bölgede geniş bir istihbarat ağı kurduğu açıktır. Türk yetkililer sınır olaylarından rahatsızdır. Genellikle çapulculuk, hayvan çalma niteliğinde başlayan eşkıya hareketleri “Kürt özerkliği” adı altında, yabancı propagandalar ile Türkiye'yi meşgul etmeye yöneliktir. 19 Mayıs ve 6 Haziran 1930 tarihlerinde Fransa Cumhuriyeti Suriye ve Lübnan Devletleri Yüksek Komiserliğinin, meydana gelen sınır olayları ve hayvan sürülerine el konulması sonucu Türk yetkililerin, Fransız yetkilileri uyardığı ve bu konuda Fransa Dışişleri Bakanlığını bilgilendiren telgraflarında, sınırdaki hareketlenme görülmektedir.⁸⁴

9 Temmuz 1930 tarihinde Ermeni Hırşak Papazyan'ın Fransa Cumhuriyeti Kamışlı İstihbarat Birimine gönderdiği raporundan; örgütle olan finansal bağlantılarını ve İhsan Nuri'nin gönderdiği Türk askerî istihbarat bilgilerini Yüksek Komiser'e aktardığı anlaşılmaktadır: “*...İhsan Paşa'nın gönderdiği makineli tüfeke bölümlerinin fotoğraflarını, elime ulaştır ulaşmaz dağıtacağım... Kutsal Yurt'u kurtarmak amacıyla harcadığımız para ve çabalar bir görevdir ve sizin yurt sevginizi*

⁸¹ *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I, age.*, s. 500.

⁸² MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 466, s. 1, 2, 3, 11 Ocak 1930.

⁸³ *Genel Kurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I, age.*, s. 514.

⁸⁴ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 10, 11, 12, Beyrut, 19 Mayıs – 16 Haziran 1930.

*bilmiyor değiliz.*⁸⁵ İhsan Nuri'ye göre; Suriye ve Irak sınırlarındaki Kürtlerin saldırılarından amaç, Doğu ve Güneydoğu'daki bütün Türk kuvvetlerinin Ağrı'daki isyana yönlendirilmesini engellemektir.⁸⁶ Fransa Cumhuriyeti Suriye Devleti Yüksek Komiserliğinin 15 Temmuz 1930 tarihli istihbarat raporundan, Kürt lider Haco'nun da Türkiye'deki Kürt isyanı öncesinde Hoybun'un dört sektörü ve Ağrı Dağı'ndaki durum hakkında Fransız yetkilileri detaylı bir şekilde bilgilendirdiği anlaşılmaktadır:⁸⁷

“Hoybun'un artık 4 sektörü vardır:

- 1- Sektör Ağrı Dağı (İhsan Paşa ve Kör Hasan Paşa'nın oğlu),
- 2- Sektör Cerablus (Şeyh Barzan),
- 3- Sektör Kubur el Bid (Haco Ağa)),
- 4- Sektör Resulayn (Barazi Aşireti).

Ağrı Dağı'nda Kürtler, vali ve jandarmalarla birlikte bir Kürt köyü kurmuşlardır. Tüm personel maaş almaktadır.”

Bu sırada Türk yetkililer de Fransız yetkililerle yaptıkları görüşmelerde Türk topraklarına olan sürekli saldırıların önlenmesini istemektedirler.⁸⁸ Hoybun ve Taşnak üyeleri arasında yapılan görüşme ve toplantıda alınan karar sonucunda Ağrı bölgesine saldırı planında operasyona katılacakların isimleri ve operasyonun detayları ortaya çıkmıştır.⁸⁹ Fransa Cumhuriyeti Yüksek Komiserliğinin 23 Temmuz 1930 tarihli istihbarat bülteninde Hoybun ve Taşnak komite üyelerinin toplantısı ve toplantıda alınan karar neticesinde Ağrı bölgesine saldırı planı, operasyona katılacakların isimleri ve operasyonun detayları açıklanmıştır. Ayrıca Kürdistan gazetesine abone alım işleri ve Kürdistan'ın bağımsızlığını isteyen tutanağın, Hoybun üyeleri tarafından İngiliz yetkiliye teslimini açıklamaktadır. Aynı tarihli istihbarat raporu ile Fransa Cumhuriyeti Yüksek Komiserliği; Ağrı Dağı'ndaki Kürt İsyanının detayları, Hoybun Komitesi organizasyonu ve isyanda yer alan sektör yapısı ile isyanın

---

⁸⁵ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 466, s. 63, 9 Temmuz 1930.

⁸⁶ Emin Karaca, *Ağrı Eteklerindeki İsyân, Bir Kürt Ayaklanmasının Anatomisi*, Puslu Yayınları, İstanbul, 2013, s. 110.

⁸⁷ Ek.1, MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 466, s. 64, 15 Temmuz 1930.

⁸⁸ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 466, s. 64, 18 Temmuz 1930.

⁸⁹ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 466, s. 65, 22 Temmuz 1930.

yayımları durumunda sınırda oluşabilecek etkileri hakkında bilgilendirilmektedir.⁹⁰

Kamışlı istihbarat yetkilisi, Fransız Cumhuriyeti Yüksek Komiserine Hoybun toplantısında Kürtlerin yenilgisi durumunda izlenecek yol ile para ve mühimmat sağlanması konusunda alınan kararları bildirmiştir. Diğer yandan Yüksek Komiserliğin Hoybun'un toplantılarını ve gelişmeleri takip ettiği anlaşılmaktadır:⁹¹ İstihbarat özetinde yer alan bilgilere göre:

“1- 18 Temmuz'da Haseke'de Cemil Paşa'nın oğullarının evinde yapılan toplantıda Celadet Ali Beder Han Bey, kardeşi Süreyya Ali Bey, Kahire'de yaşayan Mısır nüfuslu Cemal Paşa'nın torunları Ekrem Bey, Kadri Bey, Muhammed Bey, Bedri Bey, Mustafa Bey, Şahin Barazı (Barazı kabilesinin şefi), Halil ve Mahmud, İbrahim Paşa'nın oğulları, Haco Ağa, Resul Ağa (Ceylan kabilesinin şefi) ve Hırşak Papazyar hazır bulundular

2- Bu toplantının amacı, Kürtlerin yenilgisi durumunda Cerablus ve Cezire- İbn-Omar bölgeleri arasında yaşayan Kürtlerden oluşmuş güçlü bir çetenin ivedilikle oluşturulması.

3- Bu toplantı esnasında, Süreyya Ali Bey, Bedirhan Bey ve Cemil Paşa'nın torunu Ekrem Bey, silah ve teçhizat temini için Halep ve Beyrut'a gidip Hoybun ve Taşnak Sagan komitelerinden olabildiğince çok para temin etmek için (Lübnan'da direnişçilere silah, mühimmat ve malzeme satın almak için) seçildiler...”

Hoybun ve Taşnak komiteleri Türkiye'yi zayıf düşürmek ve bölmek amacıyla geniş çaplı bir organizasyon ve iş birliği yapmışlardı. Ayrıca askerî teşkilat ve çete yapılanması organizasyon yapısı içinde yer almaktaydı.⁹² Bu arada Kürt aşiret ağalarından bir kısmı, 26 Temmuz 1930'da Cenevre'deki Milletler Cemiyeti Sekreterliğine, İngiltere Sömürgeler Bakanlığına, Bağdat'taki İngiliz Yüksek Komiserliğine, Irak Başbakanlığına ve Süleymaniye'deki idari makamlara başvurarak; Arap ve Türk zulmü altında inleyen Kürtlere, Milletler Cemiyetinin gözetimi altında bir Kürt devleti kurma hakkının verilmesini istemişlerdir.⁹³ Fransa kurmuş olduğu istihbarat servisi ağı ile bütün gelişmeleri takip etmektedir: 27 Temmuz 1930 tarihli bir istihbarat bülteninde Kamışlı istihbarat

⁹⁰ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 66, 67, Kamechlie, 23 Temmuz 1930.

⁹¹ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 466, s. 68, Kamechlie, 27 Temmuz 1930,

⁹² I. Muhafifler II. Hoybun Nizamnamesi, Hariciye Vekaleti Yayınları, Hariciye Vekaleti Matbaası, Ankara, t.y.

⁹³ M. Kalman, *Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla Ağrı Direnişi 1926-1930*, Peri Yayınları, İstanbul, 1997, s. 136.

yetkilisi, 18 Temmuz'daki Hoybun toplantısında Kürtlerin yenilgisi durumunda izlenecek yol, bir saldırı durumunda sağlanacak para ve cephaneye ilişkin alınan kararlardan Fransa Cumhuriyeti Yüksek Komiserliğini bilgilendirmektedir.⁹⁴ 29 Temmuz 1930 tarihinde Fransa Cumhuriyeti Yüksek Komiserliği Fırat Bölgesi'ne gelen istihbarat raporundan; Türkiye'deki Kürt ayaklanmasını Fransız istihbarat servisinin yakından takip ettiği anlaşılmaktadır.⁹⁵ 30 Temmuz 1930 tarihli istihbarat bülteninde, bölgenin başlıca Kürt liderlerinin aynı gün yapmayı planladıkları toplantı ve içeriğinden, Fransa Cumhuriyeti genel güvenlik birimini haberdar ettiği görülmektedir.⁹⁶

Bu dönemde Türkiye ile arasında çözülemeyen sorunlar nedeniyle ve Türkiye'nin Suriye üzerindeki etkisini engellemek amacıyla Fransa, Hoybun Cemiyetinin Suriye ve Lübnan'da örgütlenmesini sağlamış ve Türkiye'ye karşı her türlü ayrılıkçı faaliyeti desteklemiştir. 1 Ağustos 1930 tarihli raporda, güneye doğru bir isyan olacağı bilgisi yer almaktadır.⁹⁷ Bu sırada Türk yetkililer de kendi kaynaklarından elde ettikleri bilgiler doğrultusunda, Türkiye'ye karşı yapılacak saldırı planını öğrenmiştir. 2 Ağustos 1930 tarihinde Nusaybin Kaymakamı, Türk sınırından girişler ve Haco ile diğer Arap ve Kürt liderlerin saldırı planlarından haberdar oldukları ve gerekli önlemler konusunda, Fransız İstihbarat Servisi subayını uyarılmaktadır.⁹⁸ Fransızlar bir taraftan 18 Şubat 1926'da Ankara'da Dışişleri Bakanı Tefik Rüşü (Aras) ile Fransa Büyükelçisi Albert Sarraut tarafından imzalanan, "1926 Türkiye-Fransa (Suriye ve Lübnan İçin) Dostluk ve İyi Komşuluk Sözleşmesi" imzalanmış;⁹⁹ sözleşmenin 1. maddesinde, Türkiye ile Suriye ve Lübnan arasında dostluk ve iyi komşuluk ilişkileri sürdürüleceği, tarafların ortak sınırı bozmayacakları (saldırmazlık) ve sınır güvenliği için önlemler alacakları kurallarına uymayı taahhüt etmişken, anlaşma koşullarını kendi çıkarları doğrultusunda uygulamış, bazen de

---

⁹⁴ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 68, Kamechlie, 27 Temmuz 1930.

⁹⁵ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 69, Kamechlie, 29 Temmuz 1930.

⁹⁶ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 70, Kamechlie, 30 Temmuz 1930.

⁹⁷ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 72-73, 1 Ağustos 1930.

⁹⁸ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 71, Nissibin, 2 Ağustos 1930.

⁹⁹ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Cilt I, 1920-1945, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000, s. 289.

uygulamamıştır. Diğer yandan meydana gelecek isyandan haberdar oldukları anlaşılmaktadır:

Türk yetkililerin baskısı karşısında Fransızlar, Kürt lider Haco'nun daha fazla dikkat çekmemesi için sınırdan uzaklaşmasını istemiştir. 3 Ağustos 1930'da Kürt lider Haco, Suriye'den ayrılışını bildirirken, Kürt hareketine desteklerinden dolayı, Fransızlara teşekkürlerini bildirmektedir.¹⁰⁰ 4 Ağustos 1930 tarihinde Nusaybin Kaymakamı, Fransız yetkilileri tüm uyarılarına rağmen, Haco ve 60 adamı ile Celadet Bedirhan'ın sınırı geçerek, Türk tarafında bulduklarını, Fransız istihbarat servisine bildirmektedir.¹⁰¹ Aynı tarihte Mardin Valisi sınır bölgesindeki şiddet içeren oluşumlar konusunda, Fransız yetkilileri 'Dostluk ve İyi Komşuluk' hükümlerini hatırlatarak uyarmaktadır.¹⁰² Nusaybin Kaymakamı diğer bir telgrafta, Haco, Resul, Cemil Paşa'nın oğulları ve diğer Kürt lider ve adamlarının Suriye'den silahlı bir şekilde Türkiye'ye giriş yaptığını, yakalanıp sınırdan uzaklaştırılmalarını talep etmektedir.¹⁰³ 6 Ağustos 1930 tarihinde Fransa'nın İstanbul'daki Büyükelçisi Charles de Chambrun'un; Kürt Lider Haco ve yandaşlarının Suriye sınırından Türk topraklarına giriş yapıp telgraf tellerine zarar verip, Kürdistan'ın bağımsızlığını destekleyen propagandalar yaptıkları ve bundan duyulan rahatsızlık ile ilgili Türkiye'de yayınlanan Milliyet gazetesinin haberini teyit ettikleri, Fransa Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgrafta görülmektedir.¹⁰⁴ Ağrı ayaklanması Türk basınında da yankı bulmuş; 7 Ağustos 1930 tarihli Cumhuriyet gazetesi ayaklanma ile ilgili olarak "Ağustos ayının ilk günlerinde Suriye Kürtlerinden Haco'nun 60 atlı ile birlikte Halep istikametinden Urfa'ya geçip, hudut üzerindeki Habat nahiyesini işgal ettiği, bu alanların hükümetle bağlantısını kesmek için de telgraf ve telefon bağlantısını kestiği" bilgisine yer vermektedir. Ayrıca Kürt liderlerin yayınladığı beyannamede, bu ayaklanmanın Türk gazetelerinde irtica şeklinde gösterilmesine rağmen, bunun "Kürt istiklali için yapıldığını ve bu yolda çalşılacağını" beyan eden haberini yayınlamaktaydı.¹⁰⁵ Kürt temsilcileri de

---

¹⁰⁰ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 74, Tırbé Sni, 3 Ağustos 1930.

¹⁰¹ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 78, Nissibin, 4 Ağustos 1930.

¹⁰² MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 79, Mardin, 4 Ağustos 1930.

¹⁰³ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 80.

¹⁰⁴ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 13, İstanbul, 6 Ağustos 1930.

¹⁰⁵ Cumhuriyet Gazetesi, 7 Ağustos 1930.

Paris'te Cumhuriyet gazetesinin haberini, Kürtlere yapılan “katliam” olarak duyurmaktadır.¹⁰⁶

Diğer taraftan, Türk sınırlarından ihlaller devam etmektedir. 8 Ağustos 1930 tarihinde Fransız yetkili Beyrut'tan gönderdiği cevap telgrafı ile; Türkiye'ye giriş yapıp dönen Haco'nun, Şam'a uzaklaştırılması konusunda Fransa Dışişleri Bakanlığını bilgilendirmektedir.¹⁰⁷ Aynı tarihte Beyrut Yüksek Komiserliği'nden, “Türk Topraklarına Akın” notu ile gönderilen telgraf ile, sınır düzenini bozabilecek hareketlerin kendileri tarafından izlendiği bilgisini, Fransa Dışişleri Bakanlığı ile paylaşması yer almaktadır.¹⁰⁸ Yine aynı gün Fransa Dışişleri Bakanlığına gönderilen telgrafta, Haco ve yandaşlarının sınır ihlali ile Mardin sınırını geçip Türk köyünü nasıl işgal ettiklerini, Ankara'nın Fransız yetkililerden sorgulaması yer almaktadır.¹⁰⁹ İsyancılar Türk tarafında eylemlerde bulunup başları sıkışınca sınırı geçiyor, bir ülkede izlenince hemen öteki ülkenin sınırlarını aşarak kurtuluyorlardı. Fransa Suriye'ye, Türkiye aleyhine çalışan en az 40.000'e yakın Ermeni, Çerkez, Kürt ve Fellah'ı son sistem silahlarla donatarak, Türkiye-Suriye sınırının güney kısımlarına yerleştirmiştir.¹¹⁰ 10 Ağustos 1930 tarihli telgrafta Mardin Valisi Fransız makamlarına, Cemil Paşa'nın oğulları ve diğer grup liderleriyle birlikte 80 silahlı eşkıyanın 3 Ağustos'ta Türkiye sınırından girip, 7 Ağustos'ta Suriye'ye döndüğünü, “Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması” kuralları gereğince Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı eylemde bulunanların sınırdan uzaklaştırılmalarını yeniden istemektedir.¹¹¹ Aynı tarihte İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi'nin, Fransa Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgrafta, “*Türk gazetelerinde yer alan Suriye'nin sınır kapularından serbest bir şekilde geçildiğinden, Fransa'nın ihmali bulunduğu...*” bilgisini paylaşması yer almaktadır.¹¹²

Türkiye ve Fransa arasında 3 Şubat 1930 tarihinde imzalanan “Dostluk, Uzlaştırma ve Hakemlik Antlaşması” da iki devlet arasında bazı sorunları

---

¹⁰⁶ https://www.institutkurde.org/activites_culturelles/evenement_381.html

¹⁰⁷ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 15, 16, Beyrut, 8 Ağustos 1930

¹⁰⁸ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 17, Paris, 8 Ağustos 1930.

¹⁰⁹ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 18, Paris, 8 Ağustos 1930.

¹¹⁰ Tuğba Yıldırım, *Kürt Sorunu ve Devlet Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 133.

¹¹¹ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 83, 10 Ağustos 1930.

¹¹² MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 19, İstanbul, 10 Ağustos 1930.

çözmüş olsa bile yeni sorunlar ortaya çıkmakta gecikmedi: 10 Ağustos 1930 tarihinde İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi'nin, Fransa Dışışleri Bakanlığına gönderdiği diğer üç telgrafta Türk yetkililerin, Suriye'den Türkiye'ye kaçak giriş yapan Kürt asilerden rahatsızlığını 'Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması' çerçevesinde kendilerine hatırlatılarak cevap beklenildiğini ve "*başlarına dert olabilecek*" bu durumun aydınlatılması için kendileriyle bilgi paylaşımının istenilmesi yer almaktadır.¹¹³ Fransız yetkililerin sınır güvenliğini sağlayamadıkları görölmektedir. 11 Ağustos 1930 tarihli Fransa'nın İstanbul'daki Büyükelçisi'nin, Fransa Dışışleri Bakanlığına gönderdiği telgrafi ve aynı tarihte Fransa Dışışleri Bakanlığının Türk sınırındaki "yetersizliklerini" kabul eden ve ihmalleri olan kişilerin cezalandırılmasını isteyen cevabı, bu durumu doğrulamaktadır.¹¹⁴

11 Ağustos 1930 tarihli telgrafi ile Fransa Dışışleri Bakanı, 'Türk-Fransız Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması'nı ihlal eden kişilerin cezalandırılması emrini, Beyrut'taki Fransa Yüksek Komiserine iletmektedir.¹¹⁵ Bu sırada İngiliz hükümeti de Türkiye lehine olacak görüşlerini açıklamıştır. 13 Ağustos 1930 tarihinde İstanbul'daki Fransa Büyükelçisi'nin, Fransa Dışışleri Bakanlığına gönderdiği telgrafta, İngiliz hükümetinin Türk topraklarındaki bir baskının kabul edilemez olduğunu açıklaması üzerine, kendilerine karşı yapılan basın kampanyasının durdurulduğu bilgisi yer almaktadır.¹¹⁶ Yine aynı gün Beyrut'taki Yüksek Komiser, Kürtler'in Türkiye'ye girişini engellemek için askeri otoriteleri görevlendirdiği bilgisini, Fransa Dışışleri Bakanlığına iletmektedir. Ayrıca, Beyrut'tan istihbarat bölümüne gönderilen not'tan anlaşıldığı üzere, Haco ve diğer Kürt liderlerin Türkiye'ye geçiş yaptığı ve Hoybun toplantısından haberdar oldukları anlaşılmaktadır.¹¹⁷ Yapılan uyarıların ardından, 14 Ağustos tarihli not ile Fransa Yüksek Komiseri, Kamışlı İstihbarat Şefi'ne Ermeniler ve Hoybun Cemiyeti üyelerinin sınırdan uzaklaştırılmaları gerektiğini bildirmektedir.¹¹⁸ Aynı

---

¹¹³ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 20, 21, 22, İstanbul, 10 Ağustos 1930.

¹¹⁴ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 23-24, Paris, 11 Ağustos 1930.

¹¹⁵ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 26, Paris, 11 Ağustos 1930.

¹¹⁶ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 27, İstanbul, 13 Ağustos 1930.

¹¹⁷ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 43, 44, Beyrut, 13 Ağustos 1930.

¹¹⁸ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 84, Deir-Ez-Zor, 14 Ağustos 1930.

tarihli bir not ile Fransız Yüksek Komiser, bölgenin istihbarat görevlisine, genel güvenlik için yapılması gerekenleri rapor etmektedir.¹¹⁹ Sınır ihlalleri sırasında, Kürt gruplara bölgedeki köylülerden yardım edenler bulunmaktadır. 14 Ağustos 1930 tarihinde Fransız Yüksek Komiser, Türk sınırından giriş yapanlara yardım eden köylüler hakkında alınacak önlemleri, istihbarat görevlisine bildirmektedir.¹²⁰ 16 Ağustos 1930 tarihinde Yüksek Komiser, Türkiye'ye baskınlara yardımcı olan köylülerin ellerindeki silahların toplanması ve önerileri içeren bir telgrafı, bölge istihbarat görevlisine iletmektedir.¹²¹ İsyanı destekleyen ve ortam hazırlayan Fransa, Türkiye'nin kararlılığı karşısında eşkiya gruplarını belirli bir merkezde tutmuş, ya da sınırdan uzaklaştırmıştır. Nihayetinde Fransa Dışişleri Bakanlığının isteğiyle, 11 Ağustos 1930 tarihinde Beyrut'taki Yüksek Komiserin, Fransa Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgraftan, Türk sınırını geçip, Suriye'ye geri dönen Haco ve yandaşlarının, Suriye'ye yönlendirildikleri anlaşılmaktadır.¹²²

Türk yetkililer sınır güvenliğini tehdit eden Ermenilerin, zararlı eylemlerinden dolayı sınırdan uzaklaştırılmalarını talep etmektedir. 22 Ağustos 1930 tarihli telgraf ile Fransa Cumhuriyeti Beyrut Yüksek Komiseri, Fransa Dışişleri Bakanlığına, 29 Haziran 1929 tarihli protokole dayanarak Türk temsilcilerinin Ermeni asıllı Suriyelilerin sınırdan çıkarılması yönündeki talebinin reddedilmesi konusunda görüşlerini sunmaktadır.¹²³ İstihbarat Bölümü yetkilisinin Beyrut'tan gönderdiği telgrafta, Fırat'ın batısı manda topraklarına geçen Haco'yu uyardığı, Hoybun ve Taşnak Komitelerinin kışkırtıcı faaliyetlerde bulunan Hoybun-Taşnak komite üyelerinden Bedir Kardeşler, Antakya'da öğretmen olan Mahmut Selim, Hırşak Papazyan ve Doktor Basmacıyan gibi şahısların faaliyetlerine engel olmak için gözetimin arttırılacağı bilgisinin, Fransa Yüksek Komiseri'ne iletilmesi yer almaktadır. 23 Ağustos 1930 tarihli, Suriye Devleti Fransa Delegasyonu Siyasi Bölüm istihbarat raporunda, Kürt İsyanı'nın

---

¹¹⁹ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 85, Deir-Ez-Zor, 14 Ağustos 1930.

¹²⁰ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 86, Deir-Ez-Zor, 14 Ağustos 1930.

¹²¹ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 87, Deir-Ez-Zor, 16 Ağustos 1930.

¹²² MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 31, 32, Beyrut, 22 Ağustos 1930.

¹²³ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 45, 46, 47, 48, 49, Beyrut, 23 Ağustos 1930.

detayları hakkında Fransız yetkililerin bilgi sahibi olduğu görülmektedir.¹²⁴ 27 Ağustos 1930 tarihli istihbarat raporu ile bölge istihbarat görevlisi, Haco'nun ve yandaşlarının Türkiye'ye girişleri ve kendi ihmaller zincirini detaylı bir şekilde açıklamaktadır.¹²⁵ 23 Eylül 1930 tarihli telgraflarda Beyrut'taki Yüksek Komiser'in, Fransa Dışişleri Bakanlığını Kürt Lider Haco'nun Türk topraklarına sızması ve ekibin Hoybun Komitesi lideri Celadet Bedirhan'ın, eylemlerinden haberdar etmesi bilgisi yer almaktadır.¹²⁶ 1930 yılında Ağrı ayaklanmasının bastırılmasından sonra, Hoybun'un siyasal ve askerî alandaki faaliyetlerinde bir düşüş görülür. Hoybun'un kadroları daha çok kültürel ve toplumsal bazı çalışmaları yürüterek, Suriye'deki insanları harekete geçirmek için büyük çaba harcarlar.¹²⁷ Cemiyet örgüt içindeki değişim, örgütün bütün Kürtleri temsil edememesi yanında uluslararası ortamdaki değişim nedeniyle büyük oranda gücünü kaybetmekle birlikte, Antakya şubesini açmıştır. Antakya şubesinin başkanlığını, aynı zamanda Antakya Lisesi felsefe öğretmenini olan Memduh Selim yapmaktadır ve bölgedeki Kürt faaliyetlerini desteklemektedir. Ancak örgütten ayrılmalar, Kürt-Ermeni çekişmesinin örgüt içinde sürekli olarak yaşanması ve Paris Taşnak merkezinin üyelere ödediği maddi desteği 1935 yılından itibaren kestirdiğini bildirmesi, örgütü çöküşe götürmüştür.¹²⁸ İkinci Dünya Savaşı yıllarında dünyadaki güçler, dengeler, kamuoyu odakları ve ilgi merkezleri bu büyük savaş etrafında biçimlenmeye başlamıştır. Hoybun Cemiyeti yöresel ve evrensel sorunların çoğaldığı bir sırada etkinliğini yitirerek dağılmış, İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı altüst oluş nedeniyle, bütün çalışmalarını durdurmuştur.¹²⁹

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı sonunda parçalanan Osmanlı İmparatorluğu topraklarında farklı çıkar ve beklentileri olan devletler, bir araya gelmesi muhtemel olmayan Kürtleri ve Ermenileri bir araya getirerek amaçlarına ulaşmaya çalıştılar. Fransa'nın Ortadoğu politikası; Osmanlı toprakları üzerinde Büyük Suriye Devletini kurmak, İngiltere'nin lehine olan güç politikasını kendi

---

¹²⁴ Ek 2. MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 88, 89, 90, 91, 92, 23 Ağustos 1930.

¹²⁵ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 55-62, 27 Ağustos 1930.

¹²⁶ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, s. 33, 23 Eylül 1930.

¹²⁷ Alakom, *age.*, s. 17.

¹²⁸ Oğuz Aytepe, "Yeni Belgeler Işığında Hoybun Cemiyeti," *Toplumsal Tarih*, Sayı 58, Ekim 1998, s. 10.

¹²⁹ Alakom, *age.*, s. 96.

lehine çevirmek, dolayısıyla doğu Akdeniz'i kontrol etmek üzerine oluşturulmuştur. Fransa bu politikasını gerçekleştirebilmek için, bazen İngiltere ile hareket etmiş, bazen çıkar çatışmasına girmiş, bazen de etnik ve dini cemaatleri ayaklandırma yoluna gitmiştir. Bu dönemde önce İngilizlerin, ardından Fransızların desteğiyle Ermeniler ve Kürtlerin birleşmesiyle 1927 yılında kurulan Hoybun Cemiyeti ile Ermeni terörünün temelleri atılmıştır. Ermeni davasını Kürtlerle kazanmaya yönelik politikalarında; Ermeni hareketi Kürtçülükle birlikte yürütülürse kendi davalarında başarıya daha hızlı ulaşacakları konusunda Ermeni Taşnak ve Hınçak Cemiyetlerini ikna ederek, Kürt isyanları ve suikast girişimleri vasıtasıyla Lozan Antlaşması'nda gerçekleştiremedikleri büyük "Emeni Yurdu" hayalini gerçekleştirmeye çalıştıkları görülmektedir. Bu amaçla Suriye'deki Türk sınır bölgesine yerleştirilen Ermeniler, Fransız ve İngilizlerin desteğiyle Kürtlerle iş birliği içinde terör eylemlerine başladılar. Başlangıçta Fransızlar, bölgedeki çıkarlarına aykırı olduğu için Kürt özerkliği fikrine pek sıcak bakmıyordu. Fransızlar Kürtlerden ziyade Hristiyan olan Ermenilerin, Süryanilerin ve Nasturilerin kaderiyle ilgileniyorlardı. Özellikle 1923'ten sonra kalıcı olmaya başlayan Fransız mandası, kendi çıkarlarının devamı için Ermenileri korumaya yönelik bir politika izlemeye gereksinim duymaktaydı.

Fransa ile Ermeniler arasındaki ilişkiler, Kürtlere yönelik Fransız politikasını büyük ölçüde etkiledi. Bu ortamda "Kürt ve Ermeni İttifakı" ile Türkiye sınırları içinde çıkaracakları isyanlarla hedeflerine ulaşmayı amaçlamışlardır. Hoybunun yönlendirmesiyle çeşitli dönemlerde İran, Irak ve Suriye'ye kaçmış olan aşiret mensupları Türk toprakları üzerinde isyan ve bir Kürt cumhuriyeti planlamışlardır. Hatay sorunu, Osmanlı borçları, Türkiye'deki Fransız okulları ve Fransa'nın kontrolündeki Adana-Mersin demiryolunun işletilmesi gibi sorunlar iki ülke arasında sorunlara neden olmuştur. Fransa bu süreçte Suriye sınırından saldırılara göz yummuş, Türkiye'den talepleri doğrultusunda eşkiya gruplarını kullanmıştır. Türkiye'nin olayları bastırmadaki kararlılığı ve gücü karşısında bazen de strateji değiştirerek, Türk tarafının talepleri doğrultusunda hareket eder görünmüştür. Ağrı ayaklanmasının başarısızlığa uğramasından sonra zayıflayan ve 1932'den 1939'a kadar arayış içinde olan Hoybun, tarafsız bir politika izlemenin daha iyi olacağı sonucuna varmış ve bu nedenle Ermeni-Kürt ilişkilerinde bir soğuma dönemi yaşanmıştır. Ancak Dâhiliye Nezaretinin 23 Haziran 1939'da gönderdiği rapor, Türkiye'ye karşı ayrılıkçı faaliyetlerin 1939 yılına kadar devam ettiğini göstermektedir.¹³⁰ Fransızların amacı; Hoybuncu, *"Kürt, Ermeni ve Süryanileri kendilerine bağlayarak bilhassa Cezire'de bir Hristiyan çoğunluğu yaratarak Türkiye ile Suriye arasına tampon bir devlet vücuda getirmek"*ti.

¹³⁰ MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 467, s. 9-13, 27 Ekim 1937.

Türk Emniyet Teşkilatı bu dönemde Hoybunun faaliyetlerini yakından takip etmiştir.¹³¹ Fransa Dışişleri Bakanlığı arşiv belgeleri de Fransız istihbaratının tüm gelişmelerden haberdar olduğunu göstermektedir. Fransızlar bölgeyi kontrolleri altında tutabilmek için Kürt-Ermeni birlikteliğini Türkiye'ye karşı kullanmıştır. Yaklaşık İkinci Dünya Savaşı'na kadar devam eden eylemler, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin zaman ve enerji kaybına uğramasına neden olmuştur.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Fransız Dışişleri Bakanlığı Arşivi, (Ministère des Affaires Etrangères, MAE), Paris - Fransa

Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, Direction Des Affaires Politique et Commerciales, E 411-2 Politique Exterieur Relations avec La Turquie: Dossier Général 1930-1934.

MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 466, ss. 1, 2, 3, 10, 11, 12, 13, 31, 32, 33, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 78, 79, 83, 88, 89, 90, 91, 92, 101, 102, 103, 104.

MAE, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 467, s. 9-13.

Kitaplar, Makaleler, Tezler

(t.y.) *I. Muhallifler II. Hoybun Nizamnamesi* Hariciye Vekaleti Matbaası, Ankara.

(2005) *Taşnak-Hoybun* Ed., Selim YAVUZ, İleri Yayıncılık, İstanbul.

(2012) *Genel Kurmay Belgelerinde Kürt İsyanları I*, Kaynak Yayınları, İstanbul.

AKGÜL Suat (1992) *Yakın Taribimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

ALAKOM Rohat (1998) *Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*, Avesta Yayınları, İstanbul.

AYTEPE Oğuz (1998) Yeni Belgelerin Işığında Hoybun Cemiyeti, *Toplumsal Tarih*, Cilt 10, Sayı58, Ekim, s. 50-60.

BAŞBUĞ Hayri (1984) *Kürt Türkleri ve Fanatik Ermeni Faaliyetleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.

BAYRAK Mehmet (2009) *Kürdoloji Belgeleri II*, Özge Yayınları, Ankara.

---

¹³¹Ayten Sezer, *Arşiv Belgeleri Işığında Yurtdışındaki Ermenilerin Türkiye'ye Yönelik Faaliyetleri*, Siyasal Yayınları, Ankara, 2006, s. 62.

- BEDİRHAN Prens Süreyya (1994) *Kürt Davası ve Hoybun*, Çev. Dilara ZİREK, Med Yayınları, İstanbul.
- BOZARSLAN Hamit (2005) *Türkiye’de Kürt Milliyetçiliği: Zımnî Sözleşmeden Ayaklanmaya (1919-1925)*, *Türkiye’de Etnik Çatışma*, Ed. Eric Jan ZÜRCHER, İletişim Yayını, İstanbul, 2005.
- BÖLME Selin M. (2015) Hoybun Örgütü: Kürt Milliyetçiliğinde Yeni Bir Evre, *International Journal of Kurdish Studies*, s. 22-42.
- BULUT Faik (1991) *Devletin Gözüyle Türkiye’de Kürt İsyânları*, Yön Yayınları, İstanbul.
- CEMİLPAŞA Kadri (Zinar Silopi) (1991) *Doğa Kurdistan: Kürt Milletinin 60 Yıllık Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıraları*, Özge Yayınları, Ankara.
- CHIRGUH Bletch (1930) *La Question Kurde, Ses Origines et Ses Causes, Publication de la Ligue Nationale Kurde Hoybun*, No.6, Le Caire Imprimerie Paul Barbey, Paris.
- CÖHCE Salim (2000) Büyük Ermenistan’ı Kurma Projesinde Kürtlere Biçilen Rol, *I. Milletler Arası Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu*, 27-28-29 Mart Bildiriler, Elazığ, 2000, s. 511-525.
- ÇAKMAK Zafer (2008) Hoybun Cemiyeti (Kurulduğu ve Teşkilatlanması), *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, C.V, S. 2, Elazığ, 2008, s. 41-61.
- ÇAY Abdulhaluk M. (1996) *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Turan Kültür Vakfı Yayınları, Ankara.
- ÇAYKIRAN Güzin (2020) *Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni Kürt İlişkileri (1908-1920)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- (2021) Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusundaki Ermeni Askerler ile Rus ve Fransız Ordularındaki Ermeni Gönüllü Birlikleri (1914-1921), *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, Sayı 70, s. 107-140.
- ÇİÇEK Kemal (2021) VIII. Taşnak Kongresi’nin Perde Arkası ya da Taşnakların I. Dünya Savaşı Öncesi Müttefik Arayışı, *Osmanlı Araştırmaları*, S. 58. s. 220-250.
- DERSİMİ Mehmet Nuri (1979) *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Doz Yayınevi, İstanbul.
- DİLAN Hasan (2005) *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi, C. IV, Ankara.
- (2005) *Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi, C. V, Ankara.

- (2006) Türk- Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar, 15-17 Mart Uluslararası Sempozyum Bildirileri, *İstanbul Üniversitesi Yayınları*, İstanbul, s. 269-279.
- DOWALL David (2004) *Modern Kürt Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul.
- FROMKİN David (1939) *Barışa Son Veren Barış, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı 1914-1922*, Çev. Mehmet HARMANCI, Sabah Yayınları, İstanbul.
- FUCCARO Nelida (2005) Manda Yönetimi Suriye'sinde Kürtler ve Kürt Milliyetçiliği: Siyaset, Kültür ve Kimlik, *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, Der. Abbas VALİ, Çev. F. ADSAY-Ü. AYDOğMUŞ-S. KILIÇ, Avesta Yayınları, İstanbul, s. 231-260.
- GAUIN Maxime (2020) The Relations Between The French Republic And The Armenian Committees, FROM 1918 To 1923, Doktora Tezi, ODTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GORGAS Jordi Tejel (2007) The Terrier Plan and the Emergence of a Kurdish Policy Under the French Mandate in Syria 1926-1936, Transl., Jane WELLE-Emily WELLE, *The International Journal of Kurdish Studies*, Volume 21, No 1-2, s. 93-108.
- GORGAS Jordi Tejel (2014) The Kurdish Cultural Movement in Mandatory Syria and Lebanon: An Unfinished Project of "National Renaissance 1932-46, *Iranian Studies*, Volume 47, No 5, Special Issue: The Kurds and their History: New Perspectives, September, s. 830-855.
- GÖKTAŞ Hıdır (1991) *Kürtler İsyarı-Tenkil*, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- GÜRSEL İbrahim Etem (1977) *Kürtçünlük Gerçeği*, Kömen Yayınları, Ankara.
- JWAIDEH Wadie (1999) *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi: Kökenleri ve Gelişimi*, Çev. İ. ÇEKEM, A. DUMAN., İletifim Yayınları, İstanbul.
- KALAFAT Yaşar (1992) *Şark Meselesi Işığında Şeyh Said Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- KALMAN M. (1997) *Belge, Tanık ve Yaşayanlarıyla Ağrı Direnişi 1926-1930*, Peri Yayınları, İstanbul.
- KARABEKİR Kazım (2008) *İstiklal Harbimiz*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KARACA Emin (2013) *Ağrı Eteklerindeki İsyarı, Bir Kürt Ayaklanmasının Anatomisi*, Puslu Yayınları, İstanbul.
- KİRİŞÇİ Kemal - WINROW Gareth M. (2009) *Kürt Sorunu; Kökeni ve Gelişimi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

- KOÇAK Cemil (2003) *Umumî Müfettişlikler 1927-1952*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- KURAT Yuluğ Tekin (1986) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Turhan Kitapevi, Ankara.
- KURUBAŞ Erol (1997) *Başlangıçtan 1960'a Değın Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu*, Ümit Yayıncılık, Ankara.
- KUTLAY Naci (2021) *Osmanlı'dan Günümüze Kürtler Kürdoloji Notları*, Dipnot Yayınları, Ankara.
- MONTGOMERY Harriet (2007) *Suriye Kürtleri-İnkâr Edilen Halk*, Çev. Ümit AYDOĞMUŞ, Avesta Yayınları, İstanbul.
- MOUMDJIAN Garabet K. (2018) Armenian Involvement In The 1925 (Ararat) And 1937 (Dersim) Kurdish Rebellion In Republican Turkey: Mapping The Orihins Of "Hidden Armenians", *International Crimes and History*, Sayı 19, s. 9.
- NURİ PAŞA İhsan (1992) *Ağrı Dağı İsyanı*, Peri Yayınları, İstanbul.
- ÖZOĞLU Hakan (2017) *Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- RİŞVANOĞLU Mahmut (1994) *Saklanan Gerçek*, Tanmak Yayınları, Ankara.
- SARINAY Yusuf (1998) Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XIV, Sayı 40, Mart, s. 220-232.
- SASUNİ Garo (1992) *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, Çev. Bedros ZARTANYAN-Memo YETKİN, Med Yayınevi, İstanbul.
- SELVİ Haluk (2009) *Millet-i Sadıkada İsyân Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları 1878-1923*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- (2010) İngiltere'nin Musul Politikası Karşısında Osmanlı Devleti ve Bölge Aşiretleri (1918-1920), *Belleten*, Cilt 74, Sayı 271, Aralık 2010.
- SERTÇELİK Seyit (2009) *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara.
- SEZER Ayten (2006) *Arşiv Belgeleri Işığında Yurtdışındaki Ermenilerin Türkiye'ye Yönelik Faaliyetleri*, Siyasal Yayınları, Ankara.
- SÜSLÜ Azmi (1993) *Mesut Fani Bilgili'ye Göre, Kürtler ve Sosyal Gelişmeleri*, Tanmak Yayınları, Ankara.

ŞADİLLİLİ Vedat (1980) *Türkiye’de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar*, C. I., Kon Yayınları, Ankara.

ŐİMŐİR Bilal N. (2010) *Kürtçülük (1787-1923)*, Bilgi Yayınevi, Ankara.

URAS Esat (1976) *Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul.

VAN BRUİNESSEN Martin (2011) *Ağa, Şeyh, Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul.

YERASİMOS Stefanos (1977) *Azgelmişlik Sürecinde Türkiye*, K. 2, Çev. Babür KUZUCU, Gözlem Yayınları, İstanbul.

YILDIRIM Tuğba (2011) *Kürt Sorunu ve Devlet Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

YILDIZ Zekeriya (1992) *Kürt Gerçeği, Olaylar Oyunlar Çözümler*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul.

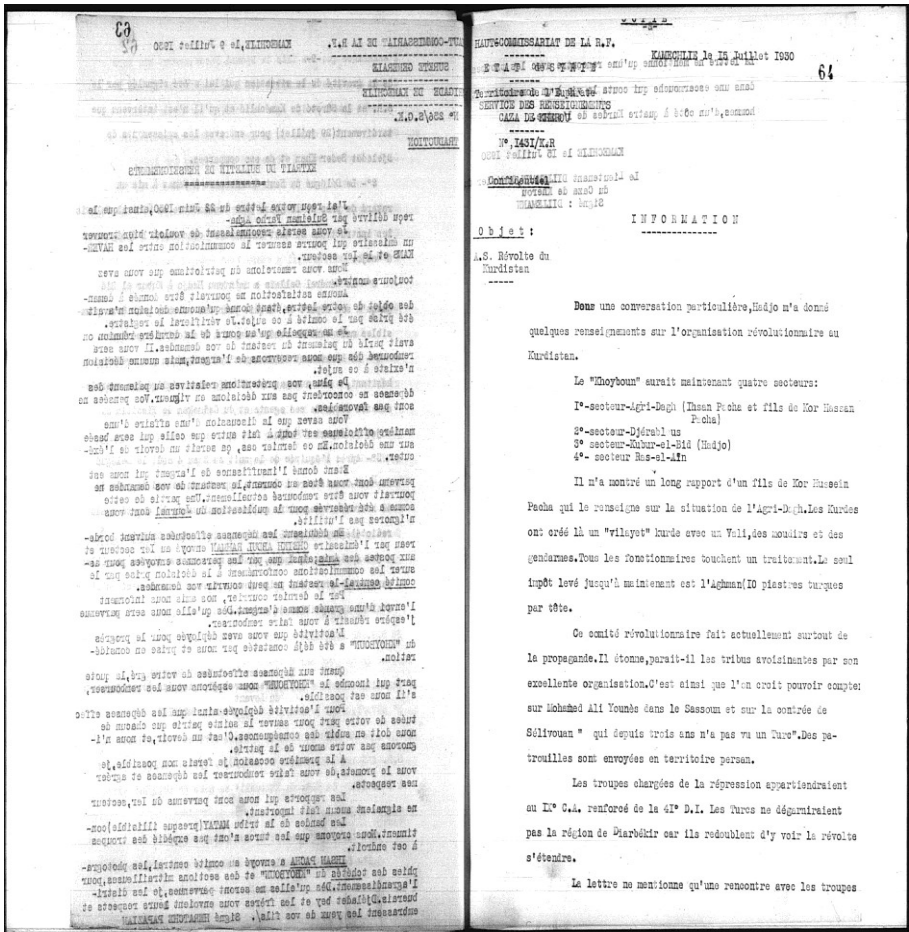
ZELYUT Rıza (2019) *Yeni Arşiv Belgeleriyle Dersim İsyanları Seyit Rıza Gerçeği*, Kripto Basımevi, Ankara.

ZEYREK Suat (2013) Millî Mücadele Sürecinde Türk-İngiliz Rekabeti: Kürt Sorunu, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 23, Sayı 1, s. 110-139.

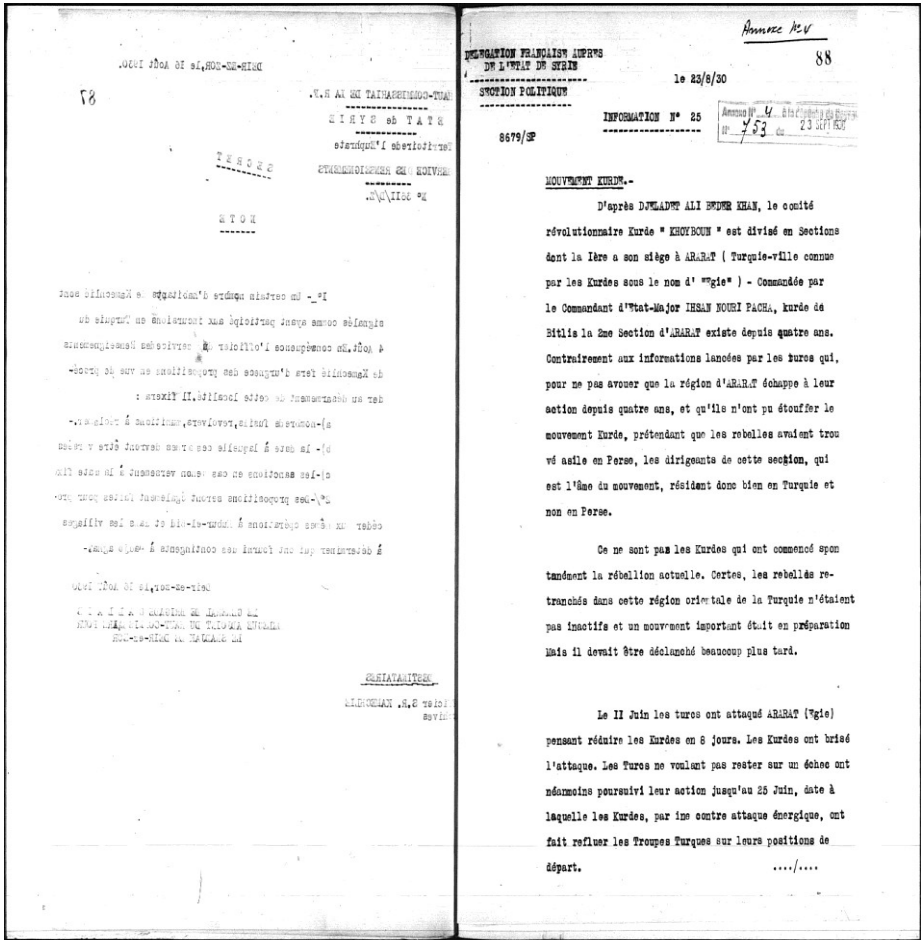
Sürelİ Yayınlar

(1930) *Cumhuriyet*, 7 Ağustos.

Ekler

Ek 1- Ministère des Affaires Etrangères, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol. 466, Direction Des Affaires Politique et Commerciales, E 411-2 Politique Exterieur Relations avec La Turquie: Dossier Général 1930-1934, s. 64.

Ek 2- Ministère des Affaires Etrangères, Archive Diplomatique Levant 1918-1940, Syrie-Liban, Vol.466, Direction Des Affaires Politique et Commerciales, E 411-2 Politique Exterieur Relations avec La Turquie: Dossier Général 1930-1934, s. 88.